

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΤΑΞΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΕΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

10
1913

ΦΩΤΟΤΥΠΙΚΗ ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ * 1969 * RÉIMPRESSION ANASTATIQUE

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ÉDITIONS

ΒΑΣ. Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

BAS. N. GRÉGORIADÈS

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΕΚ ΠΑΤΡΩΝ ΕΙΣ ΡΩΜΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΗΣ ΚΑΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ

Μεταξύ τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἀπαχθέντων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἄλωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐν ἔτει 1204 ἦτο καὶ τὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου. Τοῦτο ἀπαγαγὼν ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἀγίου Μαρκέλλου Πέτρος ὁ ἀπὸ Καπύης (Pietro Capuano) ἐκ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐπέμφεν εἰς τὴν ἰταλικὴν Ἀμάλφην, ὅπου κατετίθη τῷ 1208 ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου. Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς ταύτης ἔχομεν ἔκθεσιν, ἐπὶ συγχρόνων μὲν εἰδήσεων στηριζομένην, ἀλλ' ἐλευθέρως διατετυπωμένην περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἀμαλφιτανοῦ ἀρχιεπισκόπου Ματθαίου¹.

Ἀλλὰ τὸ εἰς τὴν Ἀμάλφην ἀνακομισθὲν λείψανον ἐστερεῖτο τῆς κάρας, ἣτις ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐν χρόνῳ ἀγνώστῳ, οὐκ ἀπιθάνως δ' ἐπὶ τοῦ φίλου τῆς πλουσίας Δανηλίδος αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς τὰς Πάτρας, τὴν πόλιν, ἐν ἣ ὁ ἀπόστολος εἶχεν ἀξιωθῆ τοῦ μαρτυρίου. Ἐκεῖ δ' εὑρίσκετο, φυλασσομένη ἐν τῷ ἀπὸ ἀρχαίων χρόνων ἐκτισμένῳ παραθαλασσίῳ ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου, ἐν ᾧ ἤδη Βασίλειος ὁ Μακεδὼν κατὰ τὴν εἰς Πάτρας ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἔτη τινὰ πρὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως εἶχε προσκυ-

¹ Ἴδε περὶ αὐτῆς [Comte Paul Riand] *Ekumiae sacrae Constantinopolitanae*. Ἐν Γενεύῃ. 1877 Τόμ. Α' σ. CV κ. ἑ. Τὸ δὲ κείμενον τῆς ἐκθέσεως ταύτης εὐρητακόλον ἐκδομένον αὐτόθι σ. 165 κ. ἑ. Τῆς ἐκθέσεως ταύτης ὑπάρχει καὶ μετασκευὴ μεταγενεστέρη, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ *André du Saussay* (Andreas. Ἐν Παρισίοις. 1856 σ. 663 κ. ἑ.), σωζομένη δὲ καὶ ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην *Biblioteca Vallicelliana* ἐν τῷ κώδικι H 18 φ. 183 κ. ἑ. ἐξ ἧς ἐμελέτα νὰ ἐκδώσῃ αὐτὴν ὁ κόμης Riand ἐν τῷ μὴ ἐκδοθέντι Γ' Τόμῳ τῶν *Ekumiae*.

νήσει τὸ κενόταρον τοῦ πρωτοκλήτου. Ὅτε δὲ, ἀλούσης τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ τελευταῖος τῶν δεσποτῶν Θωμᾶς Παλαιολόγος ἀναγκάσθη νὰπέλθῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὥπως ζητήσῃ ἄσυλον παρὰ τῷ πάπα Πίῳ Β', συναπεκόμισεν ἐκ Πατρῶν τὴν κάραν τοῦ Ἀποστόλου, πεποιθώς, ὅτι αὕτη ἤθελε χρησιμεύσει εἰς αὐτὸν πρὸς ἐπίτευξιν τῶν πόθων αὐτοῦ, παρεχομένη ὡς ἀσπίσιον δῶρον εἰς τὸν πάπαν. Πράγματι πᾶν μὲν ἅγιον λείψανον ἦτο περιζήτητον ἐν τῇ Δύσει, πολὺ δὲ μᾶλλον τὰ συνδεόμενα πρὸς τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν πρώτην ἱστορίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Διὸ βλέπομεν ὀλίγον ἀργότερον αὐτοὺς τοὺς σουλτάνους ἀγωνιζομένους χάριν ἰδίων τελεῶν νὰ εὐαρεστήσωσι τοὺς πάπας καὶ τοὺς ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς Δύσεως διὰ τῆς δωρεᾶς ἁγίων λειψάνων. Οὕτως ὁ Βαγιαζίτ Β' τῷ μὲν 1484 ἀπέστειλεν εἰς τὸν μάγιστρον τῶν ἐν Ῥόδῳ ἱπποτῶν τὴν δεξιὰν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἣν ἐξηκολούθησαν ἔκτοτε φυλάσσοντες οἱ Ἰωαννῖται ὡς τὸ πολυτιμότερον τῶν κειμηλίων, ἔπειτα δὲ τῷ 1489 ὑπεσχέθη εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Κάρολον Η' ἅγια λείψανα, ἐν οἷς καὶ ἡ ἁγία λόγχη², δι' ἧς ἐκεντήθη ὁ Ἰησοῦς, ἣν οὐχ ἤττον κατόπιεν τῷ 1492 δι' ἰδίου πρέσβεως ἀπέστειλεν ὁ αὐτὸς σουλτάνος εἰς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον Γ'³. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶνε καὶ ὅτι κατ' αὐτὸ τὸ ἐπόμενον ἔτος τῆς ἐκ Πατρῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἀνεκόμισαν οἱ Βενετοὶ ἐξ Αἰγίνης τῷ 1462 τὴν κάραν τοῦ ἁγίου Γεωργίου⁴.

Κατὰ ταῦτα περιζήτητος ἦτο καὶ ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, πολυτιμότερον λείψανον τοῦ ἀποστόλου, οὗ μάτην εἶχε πειραθῆ ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' (1216-1237) νὰ λάβῃ παρὰ τῶν

¹ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου Ἱστορικὴ διήγησις . . .* Βασιλείου (Theophanes continuatus ἐκδ. Βόννης σ. 226, 13 κ. ε.).

² Νέου Ἑλληνομνημονος Τόμ. Ε' σ. 178.

³ Αὐτόθι σ. 161 στ. 14-27. Ἠβδλ. σ. 176 κ. ε.

⁴ *Stefano Magno Annali* παρὰ *Hopf Chroniques gréco-romaines*. Ἐν Βερσαίῳ. 1873 σ. 202.

Ἀμαλριτανῶν ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστον μέλος, τοῦ ἐν Ἀμάλφῃ ἱεροῦ κειμηλίου κεχωσμένου ἐν βαθεῖ μέρει τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀγνωσμένου ἀπὸ τῶν χρόνων καθ' οὓς εἶχον ἀποθάνει οἱ ὑποδεχθέντες τὸ ἅγιον λειψάνον τοῦ ἀποστόλου καὶ κατακρύψαντες αὐτὸ ἐν ἄσφαλει¹.

Καὶ παρεδόθη μὲν, ὅτι πολλοὶ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες εἶχον ἤδη ἀπευθύνει εἰς τὸν Θωμᾶν Παλαιολόγον λίαν δελεαστικὰς προτάσεις περὶ παραχωρήσεως τῆς κάρας τοῦ πρωτοκλήτου². Ἴσως δ' ἠδυνάμεθα, περαιτέρω βαίνοντες, νὰ ποδεχθῶμεν, ὅτι αὐτὸς ὁ Θωμᾶς ἐπειράθη νὰ ὠφελθῆ ἐκ τοῦ κειμηλίου ἐκείνου ὅσον περισσότερον ἠδύνατο, ἀφ' οὗ μάλιστα ἢ ἐκ τῶν εἰς τοὺς Τούρκους περιελθουσῶν Πατρῶν ἐξαγωγή τοῦ ἁγίου λειψάνου καὶ ἢ εἰς οἰουσδήποτε Χριστιανοὺς τῆς Ἑσπερίας παράδοσις ἠδύνατο νὰ δικαιολογηθῆ ὡς διάσωσις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων πολὺ μᾶλλον ἢ ὡς ἀπεμπόλησις χάριν ἰδίου κέρδους.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ ἔκπτωτος δεσπότης ἀπερά-

¹ *Ματθαίου Ἀμαλριτανοῦ* Translatio corporis sancti Andree apostoli de Constantinopoli in Amalfiam. «Honorius tertius apostolice sedis adeptus est dignitatem, qui pauper spiritu, dives virtutibus et beati Andree apostoli devotione succensus, archipresuli Joanni, qui tunc sedi preminebat Amalfie, mandatum apostolicum direxit et nuncios, ut, de corpore prefati apostoli, quod in sua iacebat ecclesia, aliquod ei membrum honorabile mitteretur, in cuius honorem ecclesiam construere preoptabat. Sed quia, Deo volente, sublati erant de medio viri religiosi qui sanctas reliquias in profundo confessionis prefate locaverant, nec locus notus erat alicui ubi corpus apostoli clauderetur, quod petiit obtinere non valuit, quod mandavit impetrare nequivit» (*Κίριλ ἐνθ' ἂν*. Τόμ. Α' σ. 176). Ἠρδλ. περὶ τῶν ἐν Ἀμάλφῃ λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου καὶ *Στέφανον Ν. Θωμόπουλον*, Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας. Ἐν Ἀθήναις. 1899 σ. 48).

² *Pii II* Commentarii. Ἐν Φραγκοφορτίῳ. 1614 σ. 192. — *Ἀλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου* (Chiusi) Ἀνδρείς (ἢν ἴδε ἐκδομένην κατοικίῳ) § 3. — *Egidio Fortini* Solenno ricevimento della testa di Sant' Andrea apostolo e Cappella presso al ponte Milvio a lui consagrada. Ἐν Ρώμῃ. 1868 σ. 3. — *Vast* Le cardinal Bessarion. Ἐν Παρίσις. 1878 σ. 257. — *William Miller* Balkan exiles in Rome ἐν τῷ *Journal of the British and American Archaeological Society of Rome* 1911 σ. 5. ἑλλ. μετ. *Σπυρ. Π. Λάμπρου* ἐν τῇ *Μελέτῃ* 1912 σ. 69.

σισε νὰ τραπῆ μετὰ τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν Ῥώμην, ὅπου ἠδύνατο νὰ εἶνε βέβαιος, ὅτι ἐμελλε νὰ τύχῃ προστασίας καὶ ἀσύλου παρὰ τῷ πάπα.

Ἐπὶ τοῦ παπικοῦ θρόνου ἐκάθητο ἤδη ἀπὸ τῆς 19 Ἀπριλίου 1458 ὡς διάδοχος Καλλίστου Γ' τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Βόρτζα (Βοργιῶν) ὁ ἐξ ἐπιφανοῦς Σιενναίου οἴκου Αἰνείας Σύλβιος Βαρθολομαῖος Πικολόμινης, ὁ ὡς πάπας φέρων τὸ ὄνομα Πίος Β', ἀνὴρ διαπρεπῆς καὶ λόγιος, καλλιεργήσας μὲν ἀπὸ νεότητος τὰ γράμματα, πολλὰς δὲ παρασχὼν ὑπηρεσίας εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἤδη ἐπὶ τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου.

Τῆ 16 Νοεμβρίου 1460 ὁ Θωμᾶς, ἐπιβάς πλοίου κερκυραϊκοῦ, διέβη ἐκ Κερκύρας εἰς τὸν Ἀγκῶνα, ἀφείξ μὲν ἐν τῇ νήσῳ τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα¹, φέρων δὲ τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου· ἐκ δὲ τοῦ Ἀγκῶνος μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην².

Ἰπῆρξε δὲ, καθ' ἃ φαίνεται, ὁ πλοῦς μακρὸς ἔνεκα τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ἀνά τὸν Ἀδρίαν τρικυμιῶν. Ἄλλ' ἔμωσ κατέπλευσεν ἀβλαβῆς εἰς τὸν Ἀγκῶνα,

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης: σ. 410, 23 κ. ε. Ἐπιστολίαντος δὲ τοῦ Ρουὺλ ἀπράκιου τῷ Ὀκτωβρίῳ τοῦ 1458 ἔτους, καὶ τῆ 15 Νοεμβρίου ἐμβὰς ἐν τινι τῶν Κερκυραίων πλοίων ὁ δεσπότης κύρ Θωμᾶς μετὰ τῶν πλειόνων ἀρχόντων αὐτοῦ διέβη εἰς τὸν Ἀγκῶνα, ἵνα ἐκείθεν πρὸς τὸν πάπαν καὶ τὸν δοῦκα Μεδιολάντων καὶ ἀλλαγῶν ἀπέλθῃ, εἰς Κέρκυραν καταλείψας τὴν τε βασιλείαν καὶ τὰ παιδία αὐτοῦ καὶ νῆας τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ οἰκειακούς καὶ οἰκέτας τῶν αὐτῷ ἐπομένων. Ἰδε καὶ Φραντζῆν σ. 412, 6 κ. ε. Ὁ δὲ δεσπότης κύρ Θωμᾶς φθάσας εἰς τὸν Ἀγκῶνα κάκειθεν εἰς τὴν Ῥώμην οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσεν εἰ μὴ δι' ἔδωκε τῷ πάπᾳ Πίῳ δευτέρῳ ἐν τῷ β' ἔτει τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ πρωτοκλήτου Ἀνδρέου, κάκεινος αὐτῷ μόλις πρὸς τὸ ζῆν μετὰ τῶν αὐτοῦ ἔδωρῆσατο τὴν μόνην καὶ ἀναγκαίαν τροφήν. Η;δλ. I Commentari di Theodoro Spandugino Cantacuscino . . . dell'origine de principi Turchi. Ἐν Φλωρεντίᾳ 1551 σ. 42. Onde veggendo Thomaso che Maometto occupava ogni cosa, non uolle aspettare il furor di quello, ma imbarcato che fu a Patras con buon uento se ne nauicò a Roma: et portò con esso la testa di Santo Andrea Apostolo, la qual donò a Pio II pontefice

² Πίῳ II Commentarii σ. 192. — Ἀλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου Ἀγῶσι: § 6.

καὶ τὴν διάσωσιν αὐτοῦ ἀπέδιδον οἱ εὐλαβεῖς εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ ἀποστόλου¹.

Αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ πάπας, ἔστις ἤδη πρὸ τῆς πορθέσεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν δὲν εἶχεν ἀδιαφορήσει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θωμᾶ, ἀποστείλας βοήθειαν τριακοσίων ἀνδρῶν καὶ πολλὰ ἄλλα ἀποδείξας τὴν ὑπὲρ τῶν ἤδη τουρκοκρατουμένων Ἑλλήνων στοργὴν αὐτοῦ, δὲν ἔμεινεν ἄστοργος πρὸς τὸν φυγάδα Ἑλληνα δεσπότην. Ἄλλως ἀκοίμητος ἴσπατο παρὰ τὴν πλευρὸν αὐτοῦ ὡς παρήγορος ἄγγελος τῶν ἐμοσθῶν ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, εἰς οὗ τὴν θερμὴν συνηγορίαν καὶ τὴν πρὸς τὸν Μινωρίτην Ἰάκωβον τὸν Πικεντῖνον ἐπιστολὴν² χρεωστεῖται ἡ ἀποστολὴ τῆς ἄλλως ἀνεπαρκούς καὶ κατὰ ταῦτα ἐφήμερον μόνον ἐπιτυχίαν σχούσης ἀποστολῆς τῶν τριακοσίων ἐξ Ἰταλίας ἐπικούρων.

Πράγματι ὁ πάπας ἐγκατώκισε μὲν τὸν ἐκπτωτον δεσπότην ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (S. Spirito in Sassia), παρῆσχε δ' εἰς αὐτὸν ἐνιαύσιον χορηγίαν τριακοσίων σκούδων, εἰς ἃ οἱ καρδινάλιοι προσέθηκαν ἕτερα διακόσια³. Ὄρισε δ' ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἡ Βενετία χορηγίαν πεντακοσίων δουκάτων⁴. Θέλων δ' ὁ πάπας νὰ δείξῃ τὴν πρὸς τὸν Θωμᾶν τιμὴν ὡς ἡγεμόνα, ἀναγνωρίζομενον ὑπ' αὐτοῦ, ἐκόσμησεν αὐτὸν πανηγυ-

¹ Ἴδιαι Ἀνδρείδος § 6. Ἐκ συνδυασμοῦ τῶν ἐκεῖ λεγομένων πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φραντζῆ ἐνθ' ἀν. ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ μὲν ἐκ Κερκύρας ἀναχώρησις ἔγινε μετὰ τὸν τοῦ Νοεμβρίου, ἡ δ' εἰς Ἀγκῶνα ἀφίξις μόλις ἀρχομένου τοῦ 1461. Πιθανῶς τὸ μέρος τὸν Θωμᾶν μετὰ τῆς κάρτας τοῦ ἀποστόλου πλοῖον ἠναγκάσθη ἕνεκα τῆς τρικυμίας νὰ καταφεύγῃ εἰς ἀσφαλῆ ἀγκυροδόκια ἐν τῷ μεταξύ καὶ πλὴρ κατὰ σταθμούς.

² Waddingius Annales minorum. Ἐν Ρώμῃ, 1650. Τόμ. ΙΓ' σ. 63 κ. ἑ.— Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Γ' σ. 31 κ. ἑ.

³ Φραντζῆ ἰαδ. Βόννης σ. 412, 6 κ. ἑ (Ἴδε τὸ χωρίον τοῦτο ἀνωτέρω σ. 36 σημ. 1). — *Pii II Commentarii* σ. 130. Πρὸς. *Hopf Geschichte Griechenlands* ἐν τῇ Allgemeine Encyclopädie τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 86 σ. 131.— *Vast Le cardinal Bessarion* σ. 257.— *William Miller* ἐνθ' ἀν.

⁴ *Secreti* Τόμ. XII φ. 97⁶ ἐν τῷ Δημοσίῳ ἀρχεῖῳ τῆς Βενετίας (R. Archivio di Stato) κατὰ τὸν *Hopf* ἐνθ' ἀν. σ. 131 σημ. 5.

ρικῶς καὶ διὰ τοῦ χρυσοῦ ῥόδου¹ τῇ 15^ῃ Μαρτίου 1461. Ἦτο δὲ ἡ rosa aurea ῥόδον πράγματι χρυσοῦν καὶ κεκοιμημένον δι' ἀδαμάντων, ἀντιστοιχοῦν πρὸς παράσημον, εἰσαχθὲν περὶ τὸ 1400. Ἀρωματιζόμενον δὲ ὑπὸ μύρων καὶ καπνοῦ λιθανωτοῦ καὶ βαντιζόμενον δι' ἡγιασμένου ὕδατος ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ πάπα ἐν τῇ χειρὶ μετὰ τὴν λειτουργίαν ἐν πανηγυρικῇ πομπῇ καθ' ἑκατὸν ἔτος τὴν τετάρτην Κυριακὴν τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἣτις λέγεται ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ Κυριακὴ τῶν Ῥόδων, καὶ ἀπενέμετο μάλιστα εἰς ἡγεμόνας².

Ἐν τούτοις δὲ ἡ χάρα τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, τὸ τίμιον ἀντάλλαγμα τῶν εἰς τὸν δωρητὴν αὐτῆς παρασχεθεῖσων χρηματιῶν καὶ τιμῶν, ἐτύχχανεν ὑπὸ τοῦ πάπα ἐξαιρετικῆς καὶ πανηγυρικῆς δεξιώσεως. Καὶ δὴ πρῶτον ἅμα τῶν κατάπλω τοῦ Θωμᾶ Παιολόγου εἰς Ἀγκῶνα, ὁ Πίος ἀπέστειλεν αὐτόσε τὸν καρδινάλιον τῆς ἀγίας Σωσάννης Ἀλέξανδρον Ὀλίβαν, ὅπως παραλάβῃ τὴν χάραν μετὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς γνησιότητος αὐτῆς³. Μετὰ δὲ τὴν παραλαβὴν ἤχθη ἡ χάρα εἰς τὴν πόλιν τῆς Ὀμβρικῆς Ναρνίαν, ἀπέχουσαν τοῦ μὲν Ἀγκῶνος περὶ τὰ διακόσια πενήκοντα, τῆς δὲ Ῥώμης περὶ τὰ ἑκατὸν χιλιόμετρα. Ἡ μικρὰ μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ἄδοξος πόλις, ἣτις ἐν μὲν τῇ ἀρχαιότητι εἶχεν ὑπάρξει ἢ γενέτειρα τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ῥώμης Νέρβα, κατὰ δὲ τοὺς μέσους αἰῶνας ἢ πατρίς τοῦ πάπα Ἰωάννου ΙΓ' (965-972), κειμένη γραφικῶς ἐπὶ βράχου ὕψηλου, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ναρὸς (Nar), ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα, ἦτο ἐκ φύσεως ὀχυρὰ καὶ ἀσφαλῆς. Ἐτι δ' ἀσφαλεστέρα ἀπέβη ἡ φύλαξις τοῦ πολυτίμου κειμηλίου διὰ τῆς καταθέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ πολισματος ἐντὸς

¹ *Pii II Commentarii* ἐνθ' ἂν. Ἡ ἡμέρα τῆς ἀπονομῆς τοῦ χρυσοῦ ῥόδου εἰς τὸν Θωμᾶν ἐξάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τοῦτο ἀπενέμετο τῇ τετάρτῃ Κυριακῇ τῆς Τεσσαρακοστῆς, τῇ δὲ 1461 τὸ Πάσχα συνέπιπτε πρὸς τὴν 5^ῃ Ἀπριλίου.

² *A. Rocca De rosa aurea ἐν τῇ διτόμῳ συγγραφῇ αὐτοῦ Thesaurus pontificiarum sacrarumque antiquitatum* Ἐν Ῥώμῃ. 1745. Πρὸς *Gregorovius Geschichte der Stadt Rom* 1αδ. σ'. Ἐν Στουτγάρτῃ. 1894. Τόμ. Ζ' σ. 391.

³ Ἀνδρείδος § 8. *Fortini* ἐνθ' ἂν. σ. 4.

εὐκτηρίου οἴκου ἐκτισμένου ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Β', ὅπου καὶ ἐτέθη ἀργότερον τῷ 1654 ἀναμνηστικὴ ἐπιγραφή, κατόπιν ἐκλιπούσα, ἣτις εἶχεν ὡδε:

SACELLVM HOC - CVI ASSERVANDVM TRADIDIT-
ARCIS PRAEFECTVS - EX ACHAIA ADVENTVM CAPVT-
ANDREA APOSTOLI - PIO II SEDENTE - MCCCCLXII-
DVM PVRPVRA TI TRIVMVIRI - AD VRBEM DEFERRENT-
IN BASILICA LOCANDVM VATICANA - FORMAE - RED-
DIDIT DECENTIORI - NICOLAVS CANDIOTTVS - PROT^S
APLICVS - ET GVBERNATOR M.D.C.L.I.V.

Ἦτοι «Τὸ εὐκτήριον τοῦτο, εἰς ὃ τῆς ἀκροπόλεως φρούραρχος παρέδωκε τὴν ἐξ Ἀχαίας ἀνακομισθεῖσαν κάραν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, καπεύοντος τοῦ Πίου Β', τῷ 1462¹, ἕως οἱ τρεῖς πορφυρᾶν φέροντες στολὴν ἄνδρες (καρδινάλιοι) ἀνακομίσωσιν αὐτὴν χάριν τοποθετήσεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Βατικανοῦ, ἀνεκαίνισεν ἐπὶ τὸ κοσμιώτερον ὁ Νικόλαος Κανδιώττος, πρωτονοτάριος ἀποστολικὸς καὶ διοικητὴς τῷ 1654».

Ἡ κάρα τοῦ Ἀποστόλου ἔμεινεν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ναρνίας, περιστοιχιζομένη ὑπὸ πλείστων λαμπάδων², ἀπὸ τοῦ 1461 ἀρχομένου ἐπὶ ἐν ὅλον ἔτος καὶ τινὰς μῆνας³. Αἰτία δὲ τῆς μακρᾶς ἐκείνης ἀναβολῆς τῆς εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομιδῆς ὑπῆρξεν ἢ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἔλλει-

¹ *Giovanni Erolì* Miscellanea Storia Narnese. Ἐν Ναρνίᾳ. 1858 Τόμ. Α' σ. 70, ὅπου ἀναγράφεται σφαλερῶς τὸ ἔτος 1463 ἀντὶ τοῦ 1462. Σφάλλεται δὲ ὁ αὐτός καὶ ἀνωτέρω τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ (Τόμ. Α' σ. 69), λέγων, ὅτι ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἀνεκομίσθη εἰς Ναρνίαν τῷ 1462 ἀντὶ τοῦ 1461 ἀρχομένου. Ὁρθῶς ἔχει ὡς ἔτος τῆς ἀνακομιδῆς τὸ MCCCCLXII ὁ *Bandini* κατὰ *Migne* ἐν Ἑλλ. Πατρολογίᾳ Τόμ. ΡΞΑ' σ. XXXIII ἐν σημ. 85.

² *Fortini* ἐνθ' ἀν. σ. 4.

³ Οὐκ ὀρθῶς λέγει ὁ *Ciacconius* *Vitae pontificum* Τόμ. Β' σ. 1004 τάδε: *Caput S. Andreae Apostoli ... summa cum reuerentia et grandi custodia seruatum usque ad annum 1462 apud duos Despotas Peloponnesi, Demetrium, natu maiorem, et Thomam natu minorem, fratres Constantini XV, Imperatoris Constantinopolitani, qui in captione Constantinopolis fuerat a Turcis occisus, cum nequirent conseruare prouinciam ab insultibus et*

φικίας πάσης τῶν περὶ τὴν Ῥώμην χωρῶν ἀσφαλείας ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν ἃς εἶχε προκαλέσει ἡ ῥήξις καὶ ὁ πρὸς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς τῆς Νεαπόλεως πόλεμος τοῦ πάπα, θέλοντος νὰ υποστηρίξῃ τὴν δυναστείαν τῶν Ἀραγωνίων. Δύο φοβεροὶ ἀληθῶς σπείραρχοι (condottieri), ὁ Ἰάκωβος Πικκινίνος καὶ ὁ Ἰάκωβος Σαβέλλος, ἐτρομοκράτουν αὐτὰ τὰ περίχωρα τῆς Ῥώμης. Μόνον δὲ μετὰ τὴν ἐκνίκησιν αὐτῶν ἠδύνατο νὰ γείνη σκέψις περὶ τῆς ἐν ἀσφαλείᾳ ἐκ Ναρνίας ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου εἰς Ῥώμην¹. Τότε δ' ἀπερατίσθη καὶ ἐγένετο τὸν Ἀπρίλιον 1462 ἡ ἀνακομιδῆ.

invasione Turcarum, suasa Demetriū, qui illud caput tutiori in loco, et maiori cultu, et veneratione custodiebat, Romanam transferri curavit, ann. 1462. mense Aprili. Καὶ πρῶτον μὲν παρατηρητέον πρὸς ταῦτα, ὅτι θεματοφύλαξ τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου ὑπῆρξε μόνος ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, οὐχὶ δὲ καὶ ὁ Δημητρίος, εἰς ὃν δὲν περιῆλθον αἱ Πατραι κατὰ τὴν διανομὴν τῶν ἡλοποννησιακῶν κτήσεων τὴν γενομένην μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θωμᾶ, ὅτι ὁ Κοινωτικὸς ἀνεκρέθη τῷ 1449 αὐτοκράτωρ. Κατὰ ταῦτα δ' ἀνακριθεὶ εἶνε καὶ τὰ ἄλλοις ἀμάρτυρα ὅσα λέγει περὶ τοῦ Δημητρίου ὡς ἐν ἀσφαλετέρω τόπῳ φυλάσσοντος τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου καὶ αὐτοῦ πείσαντος τὸν Θωμᾶν νὰ ἀνακομίτῃ αὐτὴν εἰς Ῥώμην. Καὶ ἂν ὑποεῖθε ὅτι εἶχε θεωρηθῆ ἀναγκαῖον νὰ φυλαχθῆ ἡ κάρα ἐν ὅσῳ ἔτι διεκωζετο ἡ ἑλληνικὴ ἐν Ἠλοποννήσῳ ἀρχὴ ἀσφαλέστερον ἀλλαγῶν καὶ ἢ ἐν Πατραις, τοῦτο μόνον περὶ τῆς Ἀρκαδίας (Κυριακισσίας) θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ἥτις εἶχεν ὑπάρξει ἢ κατὰ τὸν τελευταῖον χρόνον εἶρα τοῦ Θωμᾶ. Ἀλλὰ τοιοῦτο διᾶδημα οὐδεμίαν θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη σχέσηιν πρὸς παρηνέσις τοῦ Δημητρίου, ὅστις, ἔχων εἶρα τὸν Μυστράν, εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1459 ἔχθρικῶς πρὸς τὸν Θωμᾶν καὶ ἄλλως ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἢ ὀλίγον ἀργότερον εἶχεν ἐγκαταλίπει τὴν Ἠλοποννήσον. Ἐπ' ἱσῆς δὲ συμφωνίας πρὸς τινωτέρω ἐκτεθέντα ἐπὶ τῇ βίβλῃ τῆς μαρτυρίας τοῦ Φραντζῆ δὲν ἔχει ὀρθῶς ἢ ὑπὸ τοῦ Ciacconius μνεία τοῦ 1462 ὡς τοῦ ἔτους τῆς ἐκ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἰταλίαν μεταβάσεως τοῦ Θωμᾶ, κριζόντος καὶ τὴν κάραν τοῦ Ἀποστόλου. Τὴν αὐτὴν δ' ἀνακριθεὶ χρονολογίαν τῆς ἐξ Ἀγαίης εἰς Ἰταλίαν ἀνακομιδῆς τῆς κάρας εὐρίσκωμεν καὶ παρὰ τῷ *Giovanni Erolì* (*Miscellanea Storia Narnese*, Τόμ. Α' σ. 69).

Ὁ ὀρθὸς χρόνος τῆς ἀνακομιδῆς τῆς κάρας ἀναγράφεται καὶ ἐν τῇ Ἀνδρείδῃ § 3: Caput vero [per ἢ apud] Patracenses summa reverentia et grandi custodia servatum est usque ad annum salutis sexagesimum supra mille quadringentos. Tunc autem translatio eius hoc modo facta est. Πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο συνδυαστέα τὰ λεγόμενα ἐν § 6: Siquidem ad annum quadringentesimum sexagesimum primum supra millesimum post Christi salvatoris ortum Ancone appulit incolumis.

¹ Ἴδε Ἀνδρείδος § 7. Πρὸς. *Voigt* Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite. Ἐν Βερολίῳ, 1863 Τόμ. Γ' σ. 155 κ. κ.

Ἐπὶ τούτῳ ἐστάλη εἰς Ναρνίαν ὑπὸ τοῦ πάπα, τελευτῶντος τοῦ Μαρτίου 1462, ἐπιτροπεία τριῶν καρδινάλιων, τοῦ προμνησθέντος Ὀλίβα, καρδινάλιου τῆς Ἁγίας Σωτάννης, τοῦ Φραγκίσκου Τοδεσκίνη Πικρολόμινη, ἐπισκόπου Σιένης καὶ ἀνεψίου τοῦ πάπα ἐξ ἀδελφῆς, καὶ Βησσαρίωνος τοῦ Ἑλλήνος καρδινάλιου Τοῦσκλου¹. Οὗτοι δ' ἀνεκόμισαν τὸ ἅγιον λείψανον ἀπὸ Ναρνίας εἰς Ῥώμην, σπεύδοντας καθ' ὄλην τὴν ἐν τῷ μεταξύ ὁδῶν ἀπείρου πλήθους προσευχομένου καὶ ὕμνολογοῦντος τὸ θεῖον.

Τὴν Κυριακὴν τῶν Βατίων τοῦ αὐτοῦ ἔτους, 12 Ἀπριλίου, ἔφθασεν ἡ ἱερὰ θεωρία πρὸς τῆς Ῥώμης, φέρουσα τὸ πολύτιμον λείψανον, καὶ ἔστη εἰς ἀπόστασιν δύο χιλιομέτρων ἀπὸ τοῦ ἄστεως παρὰ τὴν Μουλζίαν γέφυραν τῶν ἀρχαίων τὴν ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων καὶ μέχρι τῆς σήμερον καλουμένην Ponte Molle. Ἡ θέσις ἦτο ὀνομαστή, διότι παρὰ τὴν γέφυραν ἐκείνην εἶχε συγκροτηθῆ τῇ 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 312 ἡ μεγάλη μάχη Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου ἐναντίον τοῦ Μαξεντίου, καθ' ἣν πλεῖστοι ὄσοι τῶν ἐχθρῶν κατέπεσον ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν Τίβεριν, ἐν οἷς καὶ αὐτὸς ὁ ἠττηθεὶς ἀντίπαλος². Ἀλλ' ἦτο καὶ γραφικωτάτη ἡ θέσις ἐκείνη τῆς γεφύρας, ἐξευγμένης ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ῥωμαίων ἐν τοπίῳ γελαστῷ, ὅπου ὀρμητικώτερος ἢ ἐν τῷ ἄστει καὶ διαυγέστερος ὁ Τίβερης ῥέει διὰ μέσου χθαμαλῶν καταρύτων λόφων καὶ λειμῶνων ἀνθηρῶν.

Παρὰ τὴν γέφυραν ἵστατο πύργος. Ἐν αὐτῷ δὲ κατετέθη ἡ ἱερὰ κάρα, ἥτις ἔμελλε νὰ μείνη ἐκεῖ μέχρι τῆς ὑστεραίας, ὅτε εἶχεν ὀρισθῆ νὰ τελεσθῆ πανηγυρικῶς ἐκεῖθεν ἢ εἰς τὴν Ῥώμην

¹ Ἀνδρείδος § 8. Πρὸς τὸ Breve τοῦ Πίου πρὸς τὸν Ὀλίβαν, τῆς 7 Μαρτίου 1412 παρὰ *Raynaldus* (Annales ecclesiastici ἔτους 1462).

² Τὴν νίκην τοῦ Κωνσταντίνου, κατατοξείοντος παρὰ τὴν γέφυραν τὸν Μαξέντιον, παριστάνει εἰκὼν τοῦ ὀπ' ἀρ. 510 Παρισιακοῦ κώδικος ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, γεγραμμένου τὸν Θ' αἰῶνα, ἢ ἀνατυπούμεν ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος Τόμ. Γ' σ. 208, ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ *Banduri* (Imperium orientale σ. 480 ἀρ. 2). Ἴδαι καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἀφίδος τοῦ Κωνσταντίνου (Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana Ἔτ. ΙΘ', 1913, Πίν. I fig. 2).

Ἡ παρὰ τὴν Μουλαδίαν γέφυραν νίκη τοῦ Κωνσταντίνου.

ΠΑΝΕΠΙ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΩΝ

Εργ. της Ε.Π.
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ἀνακομιδῇ. Ἐτάχθησαν δ' ὡς φρουροὶ αὐτῆς δύο ἀρχιεπίσκοποι, ὁ τοῦ Σιποδντος Πέροκτος καὶ ὁ τοῦ Βενουέντου Ἀλέξιος.

Ἐν τούτοις δ' ὁ πάπας ἐτέλεσε τὴν λειτουργίαν τῶν Βατίων ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ κατὰ τὰ εἰθισμένα ἐξ ἀρχαίων χρόνων· τὸ δὲ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ (S. Maria del Popolo), κειμένην παρὰ τὴν εἰσοδὸν τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν, καὶ διανυκτερεύσῃ ἐν αὐτῇ, ὅπως εὐρίσκηται ἐγγύτερον τὴν ὕστεραίαν, ὅτ' ἐμελλε νὰ γείνη ἡ ἐκ τῆς γεφύρας ἐκκίνησις τῆς πρὸς τὴν πόλιν πορείας. Ἄλλ' ἀπὸ ἡμερῶν ἤδη ὁ καιρὸς ἦτο ὑγρὸς καὶ συννεφώδης, τὴν δὲ ἡμέραν ἐκείνην εἶτι πυκνότερα νέφη ἀπειλητικὰ ἐκάλυπτον τὸν οὐρανὸν, ἀστραπαὶ διέσχίζον τοὺς ἀέρας καὶ ἠκούοντο βρονταὶ συνεχεῖς. Ὑπῆρχε φόβος, ὅτι ἐμελλε νὰ παραστῇ ἀνάγκη ἀναβολῆς τῆς πομπῆς ἕνεκα τῆς ἀναμενομένης βροχῆς. Ἄλλ' αἴφνης ὡς ἐκ θαύματος, ἀποδοθέντος, ὡς εἶχός, εἰς αὐτὸν τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν, ὁ κίνδυνος παρῆλθε, καὶ λαμπρὸς ἐπέλαμψεν ὁ ἥλιος.

Οὕτως ἄνευ κωλύματος ἐτελέσθη ἡ πανηγυρικὴ πομπὴ τῆς εἰς τὸ ἄστυ ἀνακομιδῆς, ἧς μακρὰν περιγραφὴν ἠξίωσε νὰ διασώσῃ εἰς ἡμᾶς αὐτὸς ὁ λόγιος πάπας ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν αὐτοῦ, ἅτινα εἶνε ἡ κυριωτάτη καὶ ἀξιοπιστοτάτη ἡμῶν πηγὴ περὶ τῶν ἀξιωμαθημονεῦτων συμβάντων τῆς ἡμέρας ἐκείνης¹, ἐρμηνευομένη καὶ συμπληρουμένη ἐνιαχοῦ ὑπὸ νεωτέρων τινῶν βοηθημάτων².

¹ *Piè II Commentarii*. Ἐν Φραγκορορτίῳ. 1614 σ. 192-202 (Κεφάλαιον Η').

² *Giacconius* ἐνθ' ἂν. σ. 909 κ. ἑ. μετὰ τῶν αὐτόθι σημειωμάτων τοῦ *Victorelli* καὶ σ. 1056.—*Bandini De Bessarionis Cardinalis Nicaeni vita, rebus gestis, scriptis commentarius*. Ἐν Ῥώμῃ. 1777 σ. 49-52 (καὶ παρὰ *Migne Patrologia graeca* Τόμ. ΡΞΑ' σ. XXXIII), ὅστις ἄλλως ὡς τὸ πλεῖστον ἀπλῶς ἐκαναλαμβάνει ἐν ἐπιτομῇ τὰς εἰδήσεις τὰς περιλαμβανόμενας ἐν τοῖς *Commentarii* τοῦ Ἰησοῦ Β'.—*Gregorovius Geschichte der Stadt Rom* ἐκδ. δ'. Ἐν Στουτγάρτῃ. 1894, Τόμ. Ζ' σ. 198 κ. ἑ.—*Reumont Geschichte der Stadt Rom*. Ἐν Βερολίνῳ. 1868. Τόμ. Γ' μέρ. α' σ. 145.—*Voigt Enea Silvio de' Piccolomini*. Ἐν Βερολίνῳ. 1863 Τόμ. Γ' σ. 595 κ. ἑ.—*Vast* ἐνθ' ἂν. σ. 335 κ. ἑ.—*Fortini* ἐνθ' ἂν. σ. 5 κ. ἑ.—*Στ. Ν. Θωμοπούλου* Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας σ. 53 κ. ἑ.

Πλὴν δὲ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ πάπα σώζονται καὶ ἄλλαι χειρόγραφοι πηγαί, ἡ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν Andreis διήγησις τοῦ ἐπισκόπου Κλουσίου (Chiusi) Ἀλεξίου, τὸ οἰκεῖον μέρος τῶν ἐν τῷ λατινικῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ 5255 Annali Romani τοῦ Παύλου dello Mastro καὶ τῆς Missiva Simoni Plebano, γεγραμμένης ὑπὸ ἀνώνυμου μαγίστρου (per N. magistrum) τὸ Πάσχα τοῦ 1462 (19 Ἀπριλίου).

Τούτων ἡ μὲν ἀνώνυμος Missiva ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Palacky¹, τῶν δὲ Annali Romani τὸ οἰκεῖον μέρος, εὑρηται παρὰ τῷ Bandini².

Τὴν δ' Ἀνδρείδα ἐκδίδομεν κατωτέρω, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἡμετέρας διηγήσεως περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τῆς κάρας, ἐκ τῶν δύο βατικανικῶν κωδίκων ἐν οἷς περισώζεται, τοῦ λατινικοῦ 5667 καὶ τοῦ Regin 1995, γεγραμμένων ἀμφοτέρων τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι ἡ Ἀνδρείς συμπίπτει καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸ οἰκεῖον μέρος τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Πίου Β', ὥστε ἠδύνατο νὰ γεννηθῆ ἡ ὑπόνοια, ὅτι εἶνε ψευδεπίγραφος. Ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἐναντίον. Ἡ Ἀνδρείς εἶνε δῆλα ὀδὴ ἀληθῶς ἔργον

¹ Χειρόγραφον τοῦ ἐν Wittingau ἀρχείου A 46 φ. 270, ἐν ᾧ περιέχεται Missiva Simoni plebano in Telc̄ antiqua, ἐκδομένη ὑπὸ *Franz Palacky* ἐν τοῖς *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad, 1450 - 1471* (Fontes rerum Austriacarum. Osterreichische Geschichtsquellen. Herausgegeben von der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abtheilung. Diplomataria et Acta. XX Band) ἐν σ 270 ἀναγινώσκουσαν τάδε: Restat me modo etiam referre aliquas novitates pro nunc ventilatas in curia Romana. Sciat, primo fuisse magnam gratiam et etiam omnem, quae est in jubilaeo, et durasse a die palmarum usque in diem resurrectionis domini inclusive, propter adventum capitis S. Andreae apostoli, quod asportarunt de Graecia, quod cum magna reverentia ac devotione susceptum est in urbe Romana. Et sanctissimus pater noster papa Pius una cum omni clero et populo, qui permaximus fuit, pedetemptim obviam dedit eidem capiti ad conducendum illud ad ecclesiam SS. ap̄stolorum Petri et Pauli. Finita processione dedit benedictionem et omnibus praesentibus plenariam indulgentiam omnium peccatorum in forma ecclesiae.

² Ἴδε κατωτέρω σ. 49 σημ. 1

Ἄλεξιου τοῦ Κλουσίου, ἀποτελοῦν ἰδίαν διήγησιν συμπεριληφθεῖσαν εἰς τὰ Ἰπομνήματα τοῦ πάπα ἐν ἀρχῇ τοῦ Η' βιβλίου αὐτῶν¹, ἐξαιρουμένου τοῦ προλόγου τῆς Ἀνδρείδος τοῦ ἀρχομένου διὰ τῶν λέξεων *Si qua sunt memoriae commendanda καὶ τελευτῶντος εἰς τὰς λέξεις aures accommodetis oro*. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἐκ τῆς ἐνταῦθα ἐκδιδομένης ἐπιστολῆς τοῦ καρδινάλιου Σιέννης Φραγκίσκου Πικκολόμινη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κρεμῶνος Ἰάκωβον Συλβέριον Πικκολόμινην, προτασομένης ἐν τῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ 5667 τῶν ἐν αὐτῷ περιλαμβανομένων Λόγων (Orationes) τοῦ Πίου, ὧν μεταξὺ εὐρίσκεται ἡ Ἀνδρεία, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου στίχου τοῦ φ. 19^{1, 2}. Εἶνε δὲ ὁ ἐπιστέλλων Φραγκίσκος Πικκολόμινης αὐτὸς ὁ ἐξ ἀδελφῆς ἀνεψιὸς τοῦ πάπα, ὁ εἰς τῶν τριῶν καρδινάλιων τῶν ἐκ Ναρνίας ἀνακομισάντων εἰς Ῥώμην τὴν κάρταν τοῦ ἀποστόλου³. Ἐκδίδοντες δ' αὐτὴν ἐνταῦθα οὐ μόνον

¹ Ἐκδ. Φραγκοφορτίου σ. 192-202.

² Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔχει ὡσαύτως

Franciscus Piccolhomineus Cardinalis Senensis Jacobo Sylverio Piccolhomineo Episcopo Cremonensi Amitino Suo S. P. D.

Fateremur a dignatione tua iure negligentia nos posse culpari si causa dilationis in transmittendo cunctis manifesta non foret. Fuit hercule nobis semper cordi orationes felicis recordationis Pii nostri II in unum congestas, ut exposulaverat, eidem destinare, sed nimis negocijs et crebrioribus concistorijs impediti, animum ad id aliasque familiares curas intendere non valuimus. nunc autem aliquid oej nacti, ipsas conscribi curavimus adiecta etiam Andreide Domini Alessij episcopi Clusini patris tui, quas sicut inducta manu, conscriptas Antonio servitori nostro dedimus ad te perferendas epistolas eiusdem Pij ad paucos dies transmittere pollicentes ut animi voluptate qua Sanctitati prefate famulando afficiebatur eiusdem scripta legendo non careat. Dominam Neram amitam, Sylverium, Nicolauinque amitinos salvos esse iubeat dignatio tua quam hortamur stomachi prosperitati incumbere ut ipsa in pristinum redacta redditum tuum in curiam a nobis peroptatissimum maturet. Litem inter Castroplebenses et Sartheanenses cupimus auferri. Valeat nostri memor. Ex Urbe VII Kal. martij MCCCCLXIII manu propria.

Τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὡς καὶ τὴν πιστὴν ἀντιγραφὴν τῆς Ἀνδρείδος ἐκ τῶν δύο κωδίκων ὀφείλω εἰς τὸν ἐν Ῥώμῃ διδάκτορα κ. Ἰωάνη Herzen,

³ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 41.

νον χάριν ἀντιβολῆς πρὸς τὰ Ὑπομνήματα τοῦ πάπα Πίου, ἀλλὰ καὶ χάριν μελέτης αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀναγνώστων τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος, οὐδὲ ταῦτα ἐχόντων ὑπ' ὄψιν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς. διηρέσαμεν αὐτὴν εἰς παραγράφους χάριν εὐκολίας τῶν εἰς αὐτὴν παραπομπῶν.

Συμφώνως πρὸς τὰς εἰρημέναις πηγὰς ἤδη πρὸ τῆς 12 Ἀπριλίου, καθ' ἣν ἀφίχθησαν ἐκ Ναρνίας οἱ τρεῖς καρδινάλιοι, ὁ πάπας εἶχε προκηρύξει γενικὴν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν τῶν μελλόντων νὰ παρευρεθῶσιν ἐν Ῥώμῃ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀνακομιδῆς. Καὶ εἶχε μὲν σχεφθῆ νὰ μεταβῆ εἰς συνάντησιν τῆς χάρας τοῦ πρωτοκλήτου φέρων τὰς ἐν τῷ λειψανοφυλακίῳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ ἐν τῷ Λατερανῶ φυλασσομένας χάρας τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἀλλ' ἐνεκα τοῦ μεγάλου βάρους τῶν ἀργυρῶν λαρνάκων, ἐν αἷς ἐφυλάσσοντο, περιωρίσθη εἰς τὴν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀνακομιδῆς ἔκθεσιν αὐτῶν πρὸς δημοσίαν προσκύνησιν.

Τὴν δ' ὕστεραίαν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαίων, ἤτοι τὴν 13 Ἀπριλίου, οἱ τρεῖς ἐκ τῆς Ναρνίας εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομίσαντες τὴν χάραν καρδινάλιοι εἰσῆλθον διὰ τῆς Φλαμινίας πύλης καὶ προεχώρησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ, ἐν ἣ εἶχε διανυκτερεύσει ὁ πάπας.

Οὔτε ἡ ἐκκλησία αὕτη οἷα σώζεται σήμερον, οὔτε ἡ πλατεῖα ἡ λεγομένη τοῦ Λαοῦ, ἐν ἣ κεῖται κάτωθεν τοῦ Πιγκίου ὄρους, οὔτε ἡ δύο χιλιομέτρων λεωφόρος, ἣν διατρέχει σήμερον ἐντὸς ὀλίγων λεπτῶν ὁ ἠλεκτρικὸς σιδηρόδρομος, ἔχουσιν ἦν ὄψιν εἶχον τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα.

Σήμερον ἡ Πλατεῖα τοῦ Λαοῦ (Piazza del Popolo) ἡ κάτωθεν τοῦ Πιγκίου (Pincio) ἐκτεινομένη πλὴν ἄλλων τινῶν κτιρίων καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ αἰγυπτιακοῦ ὀβελίσκου, ὑπομιμνήσκοντος τὴν ἐκνίκησιν τοῦ Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὅστις καὶ μετήνεγκε μετ' αὐτὴν τὸν ὀβελίσκον ἐκεῖνον ἐκ τῆς Ἡλιουπό-

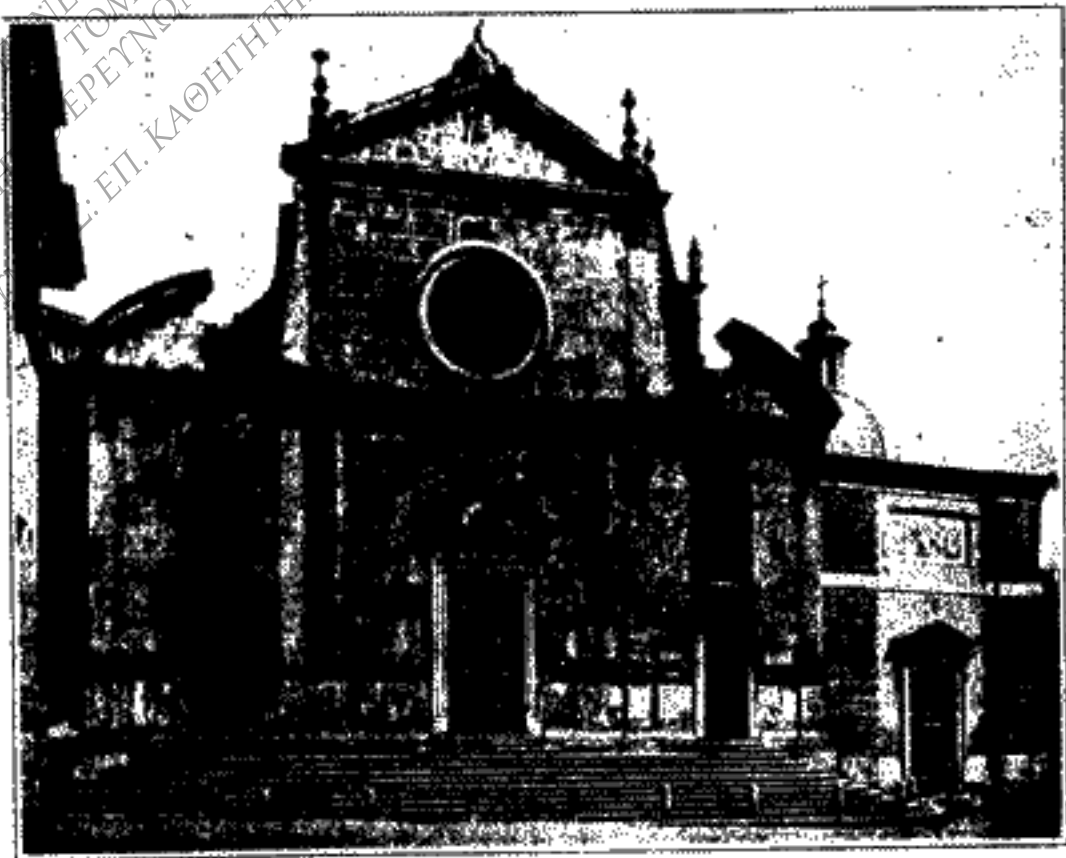
λεως εἰς τὴν Ῥώμην, καὶ ὑπὸ δύο πρὸς νότον ἐτέρων συμμετρικῶς ἐκτισμένων ἐκκλησιῶν, τῆς Παναγίας τοῦ Ἁγίου ὄρους (S. Maria in Monte Santo) καὶ τῆς Παναγίας τῶν θαυμάτων (S. Maria de' Miracoli), πρὸς δὲ τὰ βόρεια ὑπὸ τῆς Πύλης τοῦ Λαοῦ (Porta del popolo).

Ἐντὶ τῶν κτιριῶν τούτων μόνον πύλη τις, ἡ Φλαμινία λεγομένη, ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ἐκεῖ περίπου ὅπου ἔπειτα τῷ 1561 ἐκτίσθη κατὰ τὰ διαγράμματα τοῦ Vignola ἡ σημερινὴ πύλη, ἣς τὸ ἐσωτερικὸν διεκοσμήθη ἀρχιτεκτονικῶς τῷ 1655 ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς τὴν Ῥώμην εἰσόδου τῆς βασιλίσσης τῆς Σουηδίας Αἰκατερίνης. Ἄλλὰ καὶ ὁ ὀβελίσκος δὲν ὑπῆρχεν ἐκεῖ τότε, ὑπὸ μὲν τοῦ Αὐγούστου στηθεὶς ἐν τῷ μεγάλῳ ἵπποδρόμῳ (Circus maximus), εἰς δὲ τὴν Πλατείαν τοῦ Λαοῦ μετατεθεὶς τῷ 1589 ἐπὶ τοῦ πάπα Σίξτου Ε'. Καὶ αἱ δύο δὲ μνημονευθεῖσαι ἐκκλησίαι, ἡ τῆς Παναγίας τοῦ Ἁγίου ὄρους καὶ ἡ τῆς Παναγίας τῶν θαυμάτων, εἶνε κτίσματα τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος.

Διάφορος δὲ ἦτο ὄλως καὶ ἡ ὄψις τῆς πρὸς τὸ Πίγχιον πλευρᾶς τῆς πλατείας, ἔλειπον δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ εὐσκιοὶ κῆποι τοῦ γραφικοῦ ἐκείνου λόφου, ἐφ' οὗ ἔκειντό ποτε οἱ κῆποι τοῦ Λουκούλλου οἱ φέροντες ἔπειτα ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὸ ὄνομα τοῦ οἴκου τῶν Πιγκίων, εἰς οὓς εἶχον περιέλθει αἱ κτήσεις. Ἐντὶ δὲ τῶν ἀλσῶν τῆς σήμερον ἐξετείνοντο ἐκεῖ κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἀμπελῶνες, ἀνήκοντες εἰς τὴν παρακειμένην μονὴν τῶν Αὐγουστινῶν μοναχῶν ἐκείνην, ἐν ἣ εἶχε διατρίψει ὁ Λούθηρος τῷ 1510 κατὰ τὴν ἐν Ῥώμῃ διαμονὴν αὐτοῦ. Μόλις δ' ἐπὶ τῆς ἐν Ῥώμῃ ἀρχῆς τοῦ Ναπολέοντος μετεσκευάσθησαν οἱ ἀμπελῶνες ἐκεῖνοι εἰς τὸ ὠραῖον σημερινὸν ἄλσος, οὗ ἡ ἀπὸ δυσμῶν τῆς Πλατείας τοῦ Λαοῦ κἀθοδος διεκοσμήθη δι' ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευασμάτων καὶ ἀγαλμάτων.

Κατὰ ταῦτα ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Πίου Β' μόνον τῶν σημε-

ρινῶν κτιρίων τῆς Πλατείας ὑψίστατο ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ. Εἶχε δὲ αὕτη οἰκοδομηθῆ ἐν ἔτει 1099 ἐπὶ τοῦ πάπα Πασχαλίου Β'. Ἐρέρετο δὲ, ὅτι ἐν ᾧ τόπῳ ἐκτίσθη ἐκεῖντό ποτε οἱ τάφοι τοῦ περιφανοῦς ῥωμαϊκοῦ οἴκου τῶν Δομιτίων, ἐν οἷς εἶχε κατατεθῆ καὶ τοῦ Νέρωνος ἡ τέφρα· ἐντεῦθεν δ' ἡ παράδοσις τοῦ λαοῦ, ὅτι κακοποιὰ φαντάσματα ἐνεφανίζοντο πρὸ τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας ἐν τῷ χώρῳ

Ἡ Παναγία τοῦ Λαοῦ τὴν σήμερον.

ἐκείνῳ. Ἄλλ' ἡ ἀρχαιότερα ἐκείνη ἐκκλησία ἦτο ὅλως διάφορος τῆς σημερινῆς, ἀνακτισθεῖσα τελείως ὀλίγα ἔτη μετὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πίου Β' τῷ 1477 ἐπὶ τοῦ πάπα Σίξτου Δ' καὶ διακοσμηθεῖσα μὲν ὑπὸ ἐξαιρέτων καλλιτεχνημάτων, ἐν οἷς καὶ ἀξιόλογα ἐπιτάφια μνημεῖα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος τελευτῶντος, διασκευασθεῖσα δ' ἔπειτα ἐσωτερικῶς τὸν δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Bernini.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Φλαμινία ὁδὸς ἢ ἀπὸ τῆς Πλατείας τοῦ Λαοῦ ἄγουσα εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν εἶχεν ὅλως διαφόρως ἢ νῦν. Σήμερον μέγιστον μέρος ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἔχει ἐνεκτισμένας οἰκίας, ἀποθήκας ἀνθράκων, ξυλείας καὶ οἰκοδομησίμων ὑλῶν, ἀμαξοστάσια καὶ βιομηχανικὰ καταστήματα. Τότε δὲ ἡ Φλαμινία ὁδὸς διήρχετο ὡς τὸ πλεῖστον διὰ λειμώνων, οἵτινες τὰ νῦν μόνον ἐν ταῖς περὶ τὴν γέφυραν τόποις ἐκατέρωθεν τοῦ Τιζέρεως ἀφθονοῦσιν.

Ἐν μέσῳ τῶν ἀνθηρῶν ὑπὸ τοῦ ἀρξαμένου ἔαρος ἐκείνων λειμώνων εἶχε διατάξει ὁ Πῖος Β' νὰ κατασκευασθῇ χάριν τῆς ἐορτῆς τῆς ἀνακομιδῆς ξυλίνη ἐξέδρα, δυναμένη νὰ περιλάβῃ σύμπαντα τὸν κλῆρον ὅστις ἐμελλε νὰ παραστῇ, καὶ ὑψηλῆ, ὥστε νὰ εἶνε ὁρατὴ ὑπὸ παντὸς τοῦ μέλλοντος νὰ συρρεύσῃ πλήθους, ἔχουσα δ' ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλὸν βωμόν. Ἐφερον δ' εἰς αὐτὴν δύο κλίμακες, μία μὲν ἐκ τοῦ πρὸς τὴν Ῥώμην μέρους, ἡ δ' ἑτέρα ἔχουσα τὴν ὄψιν πρὸς τὴν γέφυραν¹.

¹ Πρὸς πλὴν τῶν *Commentarii* τοῦ Πίου καὶ τῆς Ἀνδρείδος τὰ λεγόμενα περὶ τῷ *Infessura* (*Diario* ἐκδ. *Tommasini* σ. 66): *Nell'anno Domini 1462 a di 12 d'Aprile venne la testa di S. Andrea ad Roma, et venne da Ponte Molle: et da qua dello ponte stava uno paviglione, dove le papa fece uno grande tavolate, et fecesi uno altare, et li celebrò la messa con diecisette cardinali e con tutto lo popolo e con tutta la clericia e depò colla sua mano la portao ad Santo Pietro. 'O di Paolo dello Mastro (Paulo de Benedetto de Cola dello Mastro dello rione (ἐν τῷ κώδικι' *Del'Orione*) de Ponte ἐν ἔτει 1462 τῶν ἀπὸ 1422 μέχρι 1484 ἐξικνουμένων «*Annali Romani*» ἐν φ. 150ª τοῦ λατινικοῦ κώδικος 5235 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, γεγραμμένου τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα, λέγει τὰδε:*

1462 a di 12 d'Aprile.

Venne a Roma la testa di S^{to} Andrea arcata di Grecia dal dispoto, et posela nella Rocca di Narni, et in quel di venne di Narni, et papa Pio la fece mettere su Ponte Muolle et la mattina ee hanno esso et tutti li Cardinali et fu deta una messa molto solenne in quelli prati di Ponte Molle et poi lo papa la menò in mano fin a S. Maria dei Puopolo, et li stette una Notte, et la Mattina ueniente venne a S. Pietro con solenne processione doue venne le papa con quella testa in mano, et tutti li Cardinali Apostolici con le palme, et tutti Vesconi et Prelati di Roma con le torce accese in Mano et tutti li ufficiali di Roma et lo popolo con le torce accese in mano fece la Benedictine con la sciolteria di Colpa et di pena a tutti li Presenti.

Ἐπιστάσης δὲ τῆς ὥρας, ἦλθον πρὸς τὸν πάπαν οἱ τρεῖς καρδινάλιοι οἱ ἐκ Ναρνίας ἀνακομίσαντες τὴν κάραν, ἐν οἷς καὶ ὁ Βησσαρίων, καὶ παρέλαβον τὸν Πίον, μέλλοντα νὰ μεταβῆ μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν, ὅπου ἐφυλάσσετο ἡ κάρα.

Ἐφιππος ἐξεκίνησεν ἡ πομπή, ἡγουμένων τῶν τριῶν καρδινάλιων. Εἶπετο δὲ ὁ πάπας, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν λοιπῶν καρδινάλιων καὶ σὺμπαντος τοῦ κλήρου, τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν προϋχόντων τῆς πόλεως. Παρηκολούθει δὲ περὶ ἅπειρον πλῆθος λαοῦ. Ὁ τε πάπας δὲ, οἱ καρδινάλιοι καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ ἱερατείου ἔφερον ἀνά χεῖρας βαῖα ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ πάπα διανεμηθέντων κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς προτε-
ραίας.

Οὕτω διῆλθεν ἡ πομπή διὰ τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ, βριθούσης ἀπειροπληθῶν θεατῶν, πληρούντων τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀμπελῶνας καὶ λειμῶνας.

Ὡς δ' ἔφθασαν εἰς τὸν πρὸς ὃν ὄρον, διέταξεν ὁ πάπας τοὺς καρδινάλιους, ὄντας δεκαεπτὰ τὸν ἀριθμὸν¹, καὶ τοὺς ἱερεῖς νάφιππέυσωσι καὶ περιβληθῶσι τὰς ἐπιστήμους αὐτῶν ἱερατικὰς στολὰς. Ἦσαν δὲ αὗται λευκαί, ὡς καὶ αἱ μίτραι τῶν καρδινάλιων, ἀντιδιαστελλόμεναι πρὸς τὸ πράσινον χρῶμα τῆς ἐαρινῆς στολῆς τῶν ἀγρῶν.

Ἐπὶ τούτοις δ' ἀνέβη εἰς τὴν ἐξέδραν ὁ πάπας ἐκ τῆς πρὸς τὴν Ῥώμην κλίμακος μετὰ τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ ἀκολουθίας ἐν μέσῳ ψαλμωδιῶν, δακρύων ὑπὸ χαρᾶς καὶ συγκινήσεως, καὶ προεχώρησε πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξέδρας βωμόν. Συγχρόνως δ' ἐκ τῆς ἀντικειμένης κλίμακος προέβη ὁ Βησσαρίων μετὰ τῶν δύο ἄλλων καρδινάλιων, κρατῶν τὴν λειψανοθήκην, ἐν ἣ ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου, καὶ κατέθηκεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, περιλαμπομένην ὑπὸ λαμπάδων.

Σιγῆς δὲ γενομένης, προσήχθησάν αἱ κλεῖδες τῆς λειψανο-

¹ Ἴδε ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει τὸ χωρίον τοῦ *Infessara*.

θήκης, καὶ ἐβεβαιώθη τὸ ἀλύμαντον τῶν σφραγίδων. Τότε δὲ παραλαβὼν αὐτὴν ὁ Βησσαρίων παρέδωκε κλαίων εἰς κλαίοντα τὸν πάπαν. Ἐπὶ τούτοις δὲ γονυπετήσας ὁ Πίος πρὸ τοῦ βωμοῦ, ὠχρὸς τὴν ὄψιν καὶ ὑγρὰς ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς, ἐξεφώνησε διὰ φωνῆς τρεμούσης τὸν ἐπόμενον λόγον·

α' Ἀρίεσο τέλος, ὦ ἱερωτάτη καὶ μυροβολωτάτη κάρα τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου. Τῶν Τούρκων ἡ μανία ἐξέωσέ σε ἀπὸ τῆς σῆς ἑδρας, καὶ πρὸς τὸν σὸν ἀδελφόν, τὸν κορυφαίον τῶν Ἀποστόλων, κατέφυγε· ἐξοριστός. Δὲν ἐμελλε νὰ ἐπιλίπη σοι ὁ σὸς ἀυτάδελφος, ἐμελλε νὰ ποκατασταθῆς καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ σοῦ θρόνου θείᾳ βουλήσει. Θὰ ἐπιτραπῆ τέλος νὰ ῥηθῆ Ὡ εὐτυχῆς ἐξορία ἡ τοιαύτην σοι πορίζουσα ἐπικουρίαν. Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξύ θὰ συνδιατρίψης συχνὸν χρόνον μετὰ τοῦ ἀυτάδελφου καὶ θὰ τύχης ἴσων καὶ αὐτὸς τιμῶν. Αὕτη εἶνε ἡ πότνια Ῥώμη, ἣν βλέπεις ἰγγύς, ἡ διὰ τοῦ πολυτίμου αἵματος τοῦ σοῦ ἀυτάδελφου καθιερωμένη. Τὸ πλῆθος τοῦτο τὸ περιιστάμενον ὁ μακάριος ἀπόστολος Πέτρος, ὁ εὐσεβίστατος σὸς ἀδελφός, καὶ σὺν αὐτῷ τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὁ ἅγιος Παῦλος, ἀνεγέννησαν χάριν Χριστοῦ τοῦ κυρίου. Ἀνεψιοὶ σοὶ ἐξ ἀδελφοῦ εἶνε οἱ Ῥωμαῖοι. Πάντες σε οἰοῦναι πατράδελφον ἑαυτῶν καὶ πατέρα τιμῶσι, λατρεύουσι, σέβουσι, καὶ δὲν ὀκνοῦσι νὰ ἐπωφελῶνται σε ὡς προστάτην κατενώπιον τοῦ μεγάλου θεοῦ.

β' Ὡ μακαριώτατε ἀπόστολε Ἀνδρέα, κῆρυξ τῆς ἀληθείας καὶ ὑπέρμαχε τῆς ἐξαιρέτου Τριάδος, ὁποῖας πληροῖς ἡμᾶς σήμερον εὐφροσύνης, προσβλέποντας πρὸ ἡμῶν τὴν σὴν ἱεράν ταύτην καὶ τιμίαν κεφαλὴν, ἥτις ὑπῆρξεν ἀξία ὅπως ὁρατῶς ὑπὸ τὴν μορφήν πυρὸς ἐδράσῃ ἐπ' αὐτῆς τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ὁ ἅγιος παράκλητος. Ὡ σεῖς οἱ πορευόμενοι εἰς τὴν Ἱερουσαλὴν χάριν εὐλαβείας πρὸς τὸν Σωτῆρα, ὅπως ἴδητε τὸν τόπον ὅπου ἴστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ, ἰδοὺ ἡ ἑδρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἰδοὺ τὸ ἔδαφος τῆς θεότητος· ἐνταῦθα ἠδρευσε τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίου, ἐνταῦθα ἰθεάθη τὸ τρίτον ἐν τῇ Τριάδι πρόσωπον· ἐνταῦθα ὑπῆρξαν οἱ ὀφθαλμοὶ οἱ πολλακίς· ἰδόντες τὸν Κύριον ἐν σαρκί· τὸ στόμα τοῦτο πολλακίς προσεφώγησε τὸν Κύριον· τὰς παρειὰς ταύτας ἀναμφιβόλως ἠσπάσθη πολλακίς ὁ Ἰησοῦς. Ἰδοὺ μέγας ἱερός θησαυρός· ἰδοὺ βαρύτιμος σφοργή· ἰδοὺ

ψυχῆς γλυκασμός· ἰδοὺ πνεύματος παραμυθία. Καὶ τίς εἶνε ἐκεῖνος οὐδὲν συγκινουῦνται τὰ σπλάγγνα, οὐδὲν διακαίονται τὰ μύχια τῆς καρδίας, ἀφ' οὐδὲν ἰκρέουσι δάκρυα χαρᾶς ἐπὶ τῇ θείᾳ τῶν σεβαστοτάτων καὶ πολυτιμοτάτων λειψάνων τοῦ ἀποστόλου τοῦ Χριστοῦ;

»Χαίρομεν, σκιρτῶμεν, ἀγαλλιῶμεν ἐπὶ τῇ σῇ ἀφίξει, θειότατε ἀπόστολε Ἀνδρέα. Οὐδὲ γὰρ ἀμφιβάλλομεν ὅτι σὺ αὐτὸς ἀκολουθεῖς τὴν σαρκίην σου κάραν καὶ σὺν αὐτῇ εἰσέρχῃ εἰς τὸ ἄστυ. Μισοῦμεν μὲν τοὺς Τούρκους τοὺς πολεμίους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλ' ἐν τούτῳ δὲν μισοῦμεν αὐτοὺς, ὅτι ὑπῆρξαν ἡ αἰτία τῆς σῆς ἐνταῦθα ἐλεύσεως. Ἀληθῶς τί ἄλλο ποθητότερον ἠδύνατο νὰ συμβῇ εἰς ἡμᾶς ἢ τὸ νὰ προσβλέψωμεν τὴν τιμιωτάτην σου ταύτην κάραν καὶ νὰ ἐμπλησθῶμεν τῆς εὐωδιστάτης αὐτῆς ὀσμῆς; Τοῦτο εἶνε δύσφορον, τὸ νὰ προσνειμῶμεν εἰς σὲ ἐπιδημοῦντα τὰς τιμὰς ἐκείνας ὧν θὰ ἦσο ἀξίος, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ σε δεξιωθῶμεν ἐπαξίως τῆς σῆς ἐξαιρέτου ἀγιωσύνης. Ἀλλὰ δεῖξαι τὴν ἡμετέραν θέλησιν καὶ τὴν γνώμην τὴν ἀψευδῆ καὶ ἀνέχθητι ἐπιεικῶς τὸ ὅτι μεμολυσμέναις χερσὶν ἀπτόμεθα τῶν σῶν ὀστέων καὶ ὅτι ἁμαρτωλοὶ προπέμπομέν σε εἰς τὰ ἔνδον τῶν τειχῶν.

»Εἰσελθε εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν καὶ ἔσο ἔλεως εἰς τὸν δῆμον τῶν Ῥωμαίων. Εἶη εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς σωτήριος ἡ σῇ ἔλευσις, ἔστω εἰρηνοποιὸς ἡ σῇ εἰσοδος εἶη αἰσία καὶ ἐπὶ τύχῃ ἀγαθῇ ἡ σῇ ἐν ἡμῖν διαμονή. Ἔσο ἡμέτερος συνήγορος ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ κοινῇ μετὰ τῶν μακαρίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου σῶζε ἐκτύτην τὴν πόλιν καὶ ἐπιμελοῦ ὁσίως σύμπαντος τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, ἵνα τῇ ὑμετέρᾳ προστασίᾳ ἴσῃται ἐφ' ἡμᾶς τὸ ἔλεος τοῦ θεοῦ, καὶ εἴ τις ὑπάρχει δυσκαρίστησις αὐτοῦ ἕνεκα τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων, ἅτινα εἶνε πολλὰ, μεταστῆ αὐτὴ εἰς τοὺς ἀσεβεῖς Τούρκους καὶ εἰς τὰ βάρβαρα ἔθνη τάτιμάζοντα τὸν κύριον Χριστόν. Ἀμήν».

Περατώσας δ' ὁ Πίος τὸν λόγον τοῦτον ἠσπάσθη τὴν ἁγίαν κάραν ἠσπάσθησαν δ' αὐτὴν κλαίοντες καὶ πάντες οἱ ἐπὶ τῆς ἐξέδρας. Ἐπὶ τούτοις δ' ὁ πάπας ἐξηκολούθησεν ὡς ἐξῆς·

«Παντοδύναμι, αἰώνιε θεὸ ἰθύνων μὲν τὴν ἐπουράνιον καὶ ἐπίγειον ἀρχὴν, ἅμα δὲ ἡμᾶς ἀξιώσας σήμερον τῆς καρηγόρου προσεύσεως τῆς πολυτίμου κάρας τοῦ σου μακαρίου ἀποστόλου Ἀνδρέου,

δὸς ἡμῖν, δεόμεθά σου, ὅπως τῇ ἀρωγῇ αὐτοῦ καὶ μεσιτείᾳ συντριβῇ ἡ ὀφρὺς τοῦ ἀπίστου τῶν Τούρκων γίνουσι καὶ ἀφαιρεθῇ τὸ ἄχθος ἀπάντων τῶν ἀπίστων, ἵνα ὁ χριστιανικὸς λαὸς ὑπηρετήσῃ σοι μετ' ἀσφαλοῦς ἐλευθερίας διὰ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν¹.

Τὸ παριστάμενον πλήθος ἀπήντησεν Ἀμήν. Ἐπὶ τούτοις δ' ὁ πάπας ὑψώσας διὰ τῶν χειρῶν τὴν λειψανοθήκην τὴν ἐγκλείουσαν τὴν κάραν περιέδραμε τὴν ἐξέδραν κατὰ πᾶσαν διεύθυνσιν καὶ ἐπέδειξεν αὐτὴν εἰς τὰ πλήθη.

Ἡ περὶ τὴν Μουλδίαν γέφυραν κοιλάς ἀντήχησε τότε ἐκ τῶν μυριοστόμων φωνῶν τοῦ δεομένου πλήθους καὶ τῶν ψαλλέντων ἐκκλησιαστικῶν ᾠσμάτων Ἀμβροσίου τοῦ Μεδιολάνων καὶ Αὐγουστίνου τοῦ Ἰκπῶνος. Ἐψάλη δὲ καὶ ὕμνος ἐν σαπφρακαῖς στροφαῖς, ἐπίτηδες πρὸς τὸν προκείμενον σκοπὸν ποιηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκῶνος Ἀγαπητοῦ de Rustici², διακεκριμένου Ῥωμαίου ποιητοῦ τῶν χρόνων ἐκείνων, κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα.

Περατωθείσης δὲ τῆς τελετῆς παρὰ τὴν Μουλδίαν γέφυραν, ἡ πομπὴ ἐτράπη πεζῇ πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐκράτει δὲ τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου αὐτὸς ὁ πάπας, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ πλήθους λαμπάδων καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν καρδιναλίων, τῶν ἐπισκόπων καὶ τοῦ ιερατείου κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Ἐφερον δὲ πάντες ἀνά χειρας βατα. Διελθόντες δὲ καὶ πάλιν τὴν Φλαμινίαν ὁδὸν οὐκ ἄνευ δυσκολίας διὰ τὸ συνωστιζόμενον πλήθος πεζῶν καὶ ἐρίππων, ἔφθασαν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως. Ἐκεῖ δὲ προὔπηντησε τὴν πομπὴν μέρος τοῦ κλήρου, καὶ μετὰ τὴν προσήκουσαν προσκύνησιν τοῦ ἀνακομιζομένου ἁγίου λειψάνου ὁ πάπας κατέθηκεν αὐτὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ, ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης πλησίον

¹ Πρὸς. *H. Holzstein* Die Begrüßungsrede des Papstes Pius II bei der Ankunft des Haupts des h. Andreas in Rom am 12 April 1462 in τῷ Archivio Veneto. 1890. Τόμ. Α' σ. 416 κ. ἑ.

² Ἴσως τὸν ὕμνον τοῦτον κατωτέρω ἐν Ἀνδρείδος § 19.

ἀρχαίας εἰκόνας τῆς Θεομήτορος ἐκ τῶν νομιζομένων ὡς ἱστορηθειςῶν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ, ὅπως παραμείνη μέχρι τῆς ὑστεραίας. Εὐλογήσας δὲ τὸν λαὸν ἐν ὥρᾳ τῆς ἡμέρας ἤδη προκεχωρημένη ἀπῆλθεν εἰς θάλαμον κείμενον οὐ μακρὰν τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης, ὅπως διανυκτερεύσῃ ἐν αὐτῷ χάριν συνεχίσεως τοῦ προγράμματος τῆς ἀνακομιδῆς τὴν ὑστεραίαν.

Ἄλλὰ μόλις ἔδυσεν ὁ ἥλιος, καὶ, πνεύσαντος νέου νοτίου ἀνέμου, ἐξέσπασεν ἡ τὴν ἡμέραν ἀποσοδηθεῖσα βροχὴ, καταθλίψασα τὸν τε πάπαν καὶ τὰ ἄπειρα πλήθη τὰναμένοντα ἀνυπομόνως τὴν ἐντὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον πομπήν. Ἄλλὰ καὶ πάλιν τῇ ὑστεραῖᾳ διεσκέδάσθησαν αἶφνης τὰ νέφη καὶ λαμπρὰ ἐπεφάνη ἡ ἡμέρα. Ἐκλιπούσης δὲ τῆς προσκαίρου ἀμηχανίας, ἣν προεκάλεσεν ὁ ἀπροσδόκητος ὑετός, περὶ ἐνὸς καὶ μόνου συνδιεσκέφθη ὁ πάπας μετὰ τῶν καρδινάλιων, ἂν ἡ πομπή, ἣτις ἔμελλε νὰ διατρέξῃ διςχίλια ὄλα βήματα μέχρι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, θὰ ἐτελείτο πεζῇ ἢ πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ὑδάτων, ἅτινα εἶχε σωρεύσει ἡ βροχὴ, θὰ μετέβαινον ἔφιπποι εἰς τὸν ναόν. Πολλῶν δὲ σκέψεων γενομένων, ἐθεωρήθη ἀπρεπῆς καὶ ἀναξία τοῦ τιμωμένου ἀποστόλου ἢ ἐφ' ἵππων μετάδασις, καὶ, ἀποφασισθείσης τῆς πεζοπορίας, ἐπετράπη μόνον εἰς τοὺς ἐκ γήρατος ἢ νόσων ἀδυνάτους νὰ μεταβῶσιν ἔφιπποι δι' ἄλλων ὁδῶν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἢ νὰκουσιάσωσιν ἕνεκα πένθους, ἀσθενείας ἢ ἄλλων λόγων. Ἄλλ' ἐλάχιστοι ὑπῆρξαν οὗτοι, ὧν ῥητῶς μνημονεύουσι τὰ ὑπομνήματα τοῦ πάπα Πίου καὶ ἡ Ἄνδρες, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες ἠκολούθησαν πεζῇ. Ὁ δὲ Βησσαρίων, ὅστις δὲν ἦτο μὲν βεβαρημένος ὑπὸ τῶν ἐτῶν, ἔχων τῷ 1462 κατὰ τὴν πιθανωτέραν γνώμην ἡλικίαν πενήκοντα καὶ ἐννέα ἐτῶν¹, ἀλλ' ἦτο φιλάσθενος καὶ κεκοπιακῶς ἕνεκα τῆς ἀπὸ Ναρνίας ὁδοιπορίας, δὲν ἠκολούθησε τὴν πομπήν, καθ' ἃ ῥητῶς μνημονεύεται, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ προσ-

¹ Κατὰ τὸν *Vasi* ἐνθ' ἀν. σ. 2 ἐγεννήθη τῷ 1403.

ἦλθεν εἰς αὐτὴν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁδοῦ, ἀπὸ τοῦ λεγομένου Πεδίου τῶν ἀνθέων (Campo dei Fiori).

Ἡ πομπὴ ὑπῆρξε μεγαλοπρεπῆς. Οἱ καρδινάλιοι καὶ οἱ ἐπίσκοποι, λευκὰς φέροντες μίτρας καὶ λευκὰ περιβεβλημένοι ἄμφια, κρατοῦντες δὲ βατὰ καὶ ἔχοντες λαμπάδας πρὸς τὴν γῆν ἀνεστραμμένας ἔβαινον διὰ τῶν ὀλισθηρῶν λιθοστρώτων, δεόμενοι καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν ἐξ ὕψους εὐλογίαν ἐπὶ τὸν περιστάμενον ἀπειροπληθῆ λαόν. Τὴν προσοχὴν δ' ἰδίως ἐλκυσάν τινες τῶν καρδινάλιων ἀήθεις πορειῶν καὶ συνήθως οὐδ' ἑκατὸν βήματα δυνάμενοι νὰ διανύσῃσι πεζῇ διὰ τὴν μεγάλην αὐτῶν ἀντοχὴν κατὰ τὴν κοπιώδη διὰ τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ὑδάτων πορείαν τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Ῥητῶς δὲ μνημονεύονται παχεῖς τινες καρδινάλιοι ἔχοντες τὴν οὐχὶ ἀσυνήθη ἐν τῷ κλήρῳ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ὑπερσαρκίαν. Μεταξὺ δὲ τῶν παραστάντων ὑπῆρξαν καὶ ἐπιφανέστατοι ἐπὶ τῷ γένει, τοῖς ἐν τῇ ἱερωσύνῃ πρωτείοις ἢ τῇ παιδείᾳ ἱεράρχαι, ἐν οἷς ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Παβίας Ἰάκωβος (Jacobus Pavuensis) ὁ ἐκδότης τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ πάπα Πίου καὶ ὁ ἐκ Πελοποννήσου Ἰσίδωρος ὁ Ῥωσίας ὁ μεταξὺ τῶν παραστάντων εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, εἶτα δὲ μεταστάς εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἔκτοτε διατρίβων ἐν Ῥώμῃ. Σημειοῦται δὲ ῤητῶς, ὅτι οὗτος ἐνεκεν ἀσθενείας δὲν ἠδυνήθη νὰκολουθήσῃ τὴν πομπὴν, ἀλλὰ μετέβη μόνον εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἀπ' εὐθείας, καὶ ἀσπασθεῖς ἐκεῖ τὴν κάρρα τοῦ ἀποστόλου, ἀνεχώρησε καὶ πάλιν ἀμέσως.

Εἰς τοὺς ἱεράρχας εἶπετο ὁ κλῆρος τῶν πολυπληθῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ῥώμης, φέρων ἐν χερσὶ τὰ ἐν αὐταῖς ἅγια λείψανα. Συνηκολούθει δὲ ἡ ἀτελεύτητος σειρὰ τῶν πολυειδῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τῶν ξένων βασιλείων καὶ ἄλλων ἡγεμόνων, ὧν τινες μὲν ἦσαν τεταγμένοι περὶ αὐτὸν τὸν πάπαν, οἱ δὲ λοιποὶ προηγούντο τοῦ κλήρου. Ἐβαινον δὲ οὗτοι πάντες ἀνὰ δύο οὕτως, ὥστε μακροτάτη

ἀπετελείτο ἡ σειρά τῶν πομπευόντων, καὶ ἡ πρωτοπορεία εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου πλατεῖαν, ἐν ᾧ ὁ πάπας δὲν εἶχε καὶ ἀκόμη ἐκκινήσει Ἰδιαν δ' αἰγλην παρείχε τὸ πλῆθος τῶν ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ κρατούμενων λαμπάδων, ἀνερχομένων κατὰ τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων πηγῶν εἰς τριακοντακισχιλίας.

Ἐν τούτοις ἤδη ὁ πάπας, ἐξεληθὼν τοῦ θαλάμου, ἐν ᾧ εἶχε διανυκτερεύσει, καὶ φερόμενος, καθ' ἃ συνείθιζεν, ἐπὶ τοῦ ὤμου θεραπόντων, ἄτε, μὴ δυνάμενος νὰ βαδίσῃ πεζὸς ἐνεκα τῆς κοπώσεως τῆς προτεραίας καὶ τῆς ποδάγρας ἐξ ἧς ἔπασχεν, ἐπέβη τοῦ δι' αὐτὸν προωρισμένου χρυσοῦ φορείου. Ἀδυνάτου δὲ οὐσῆς ἐνεκα τοῦ πολλοῦ πλῆθους τῆς εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Λαοῦ προχωρήσεως, ἐστάλησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τρεῖς καρδινάλιοι καὶ ἐκόμισαν τὴν ἁγίαν κάραν πρὸς τὸν πάπαν. Οὗτος δὲ, ἀσπασθεὶς ἐν μέσῳ τοῦ προσευχομένου πλῆθους, παρέλαβεν αὐτὴν σκιασθεῖσαν ὀπισθεν διὰ χρυσοῦ οὐρανοῦ πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, καὶ οὕτως ἐξεκίνησεν ἐκ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ περὶ τὴν πρώτην μεταμεσημβρινὴν ὥραν.

Ἡ πορεία δὲν ἐτράπη τὴν βραχυτάτην πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον ὁδὸν, ἀλλὰ μέχρι μὲν τινος προέβη πρὸς τὸν ποταμὸν, ἐκεῖθεν δ' εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς πόλεως ἐντεῦθεν τοῦ Τιδέρεως καὶ διὰ διαφόρων ὁδῶν προεχώρησε μέχρι τοῦ εἰς ναὸν τῆς Παρθένου μετατετραμμένου ἀρχαίου Πανθέου, ἐκεῖθεν δ' ἔβη εἰς τὸ Πεδίον τῶν ἀνθέων, ὅπου εἶδομεν προσχωρήσαντα εἰς τὴν πομπὴν τὸν Βησσαρίωνα. Ἐκεῖθεν δὲ προχωρήσαντα ἡ πομπὴ διέβη τὸν ποταμὸν διὰ τῆς γεφύρας τῆς παρὰ τὸ μαυσσωλλεῖον τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ὀνομαζόμενον Φρούριον τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ κατέληξεν εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Ἄπασαι αἱ ὁδοὶ, βρίθουσαι πλῆθους θεατῶν ἀπέιρου, ἐσκιάζοντο πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου ὑπὸ ὕφα-

σμάτων καὶ κλάδων δένδρων καὶ ἦσαν ἐστρωμένοι δι' ἀνθέων. Πολλαὶ δὲ τῶν οἰκιῶν ἰκοσμοῦντο δι' ὑφασμάτων καὶ ζωγραφιστῶν ταπήτων ἀνακρεμασμένων. Ἐκαστος εἶχε φιλοτιμηθῆναι ἐκθέσθαι πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου ὃ τι πολυτιμότερον εἶχεν ἐν τῷ οἴκῳ. Ἀγάλματα καὶ ζωγραφίαι ἐκόσμουσαν τὰ πρόθυρα καὶ τὰ πρόστωα. Ἐν δὲ ταῖς ὁδοῖς καὶ ἐν ταῖς τριόδοις εἶχον ἀνεγερθῆναι βωμοὶ, ἕκαστον θυμιάματα καὶ εἶχον ἐκτεθῆναι ζωγραφίαι καὶ ἀγάλματα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου. Πολλαχοῦ ἐωρῶντο ζῶσαι γραφικαὶ παραστάσεις, παῖδες παριστάνοντες ἀγγέλους, ἄλλοι ἄδοντες ἠδὲς ὕμνους, ἄλλοι παίζοντες μουσικὰ ὄργανα παντοῖα. Ὑπερεῖχον δ' ἐν τῇ διακοσμῆσει αἱ οἰκίαι τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν καρδινάλιων· ἀξίαι δὲ μνείας ἦσαν μάλιστα ἡ τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἐπιτρόπου τοῦ τάγματος τῶν Ῥοδίων ἱπποτῶν Μελχιόρος καὶ ἡ τοῦ καρδινάλιου τῆς Ἁγίας Πραξίδης Ἀλανοῦ τοῦ ἐπονομαζομένου Αὐενιωναίου. Βεβαίως δὲ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι καὶ ὁ Βησσαρίων εἶχε διακοσμήσει καταλλήλως τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδεὶς γίνεται ἴδιος λόγος περὶ τῆς διακοσμῆσεως ταύτης. Πάντας δ' ὑπερέβαλε διὰ τοῦ πλούτου καὶ τῆς πολυτελείας τῆς διακοσμῆσεως ὁ καρδινάλιος Ῥοδερίγος Βόρτζας (Borgia), ὅστις ἔμελλε μετὰ τριάκοντα ἔτη, τῷ 1492, νὰ αναβῆ τὸν παπικὸν θρόνον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλεξάνδρου Γ'. Τούτου τὸ μεγαλοπρεπὲς μέγαρον ὕψουτο ἐν ᾧ χώρῳ ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἱερὸν τῆς Μονῆτης Ἡρας ἔνθα τὸ ἀργυροκοπεῖον τῆς ἀρχαίας Ῥώμης. Πλούσια καὶ ποικίλα ὑφάσματα ἐκόσμουσαν τὴν ἡμέραν τῆς ἀνακομιδῆς τὴν οἰκίαν ἐκείνην, καὶ ἀπὸ οὐρανοῦ ὕψου ὑπερτεταμένου ἐκρέμαντο παντοῖα θαυμαστά καλλιτεχνήματα. Οὐδὲ περιωριζέτο ἡ διακόσμησις εἰς μόνον τὸ μέγαρον τοῦ Ῥοδερίγου, ἀλλ' ὁ καρδινάλιος εἶχεν οὐχ ἥττον διακοσμήσει καὶ τὰς περιχειμένας οἰκίας, ὥστε ἡ ὅλη πλατεῖα ὠμοίαζε πρὸς παράδεισον. Τὴν γενικὴν δὲ προσοχὴν εἴλκυον τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποστόλου καὶ τοῦ πάπα Πίου ἐπιγράμματα, πεποιημένα

ἐπίτηδες ὑπὸ διακεκριμένων λογίων. Τέλος δὲ καὶ οἱ ἐκ Τοσκάνης ἔμποροι καὶ τραπέζιται οἱ οἰκοῦντες πλησίον τῆς γεφύρας τῆς παρὰ τὸ Φρούριον τοῦ Ἀρχαγγέλου εἶχον ἐναμίλλως φροντίσει περὶ διακοσμήσεως τῶν ἰδίων οἰκιῶν.

Οὕτω δὲ ῥῶν διακόσμων καὶ ἐν μέσῳ πλήθους ἀμέτρου ἀστῶν, ἐν ᾧ τὰ παράθυρα τῶν ἐπ' αὐτῶν οἰκιῶν ἔστενον ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἀπ' αὐτῶν θεωμένων δεσποινῶν καὶ παρθένων, περιδεδλημένων στολὰς ἑορτασίμους, διέβη ἡ θεωρία καὶ κατέληξεν εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ἧτις ἦτο κατὰ μεστὰς ἰδίως τῶν ξένων τῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς προσρουσάντων.

Βοή παμμειγῆς δίκην καχλάσματος ὑδάτων πολυχειμόνων ἠκούσθη τότε ἐν τῇ πλατεῖᾳ ἐκείνῃ ἐπὶ τῇ θεᾷ τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα προσαγομένης ἀγίας κάρας. Στεναγμοὶ καὶ ὀλολυγμοὶ τοῦ πλήθους, κόπτοντος τὰ στέρνα, ἀντήχησαν διὰ τῶν ἀέρων. Ἐν μέσῳ δὲ τῆς καθολικῆς ἐκείνης συγκινήσεως ὁ πάπας ἐξελθὼν ἐκ τοῦ φορείου ἀνέβη τὴν ἐκ πολλῶν βαθμίδων μαρμαρίνην ἐξωτερικὴν κλίμακα τὴν ἀνάγουσαν εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ ἱεροῦ, κλίμακα ἧτις εἶχε κατασκευασθῆ πρὸ μικροῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ Πίου ἀντὶ τῆς τῶν προτέρων χρόνων, ἧτις εἶχε φθαρῆ. Φθὰς δ' εἰς τὸ ἀνάβαθρον, ἐστράφη πρὸς τὰ πλήθη καὶ ἠυλόγησεν αὐτὰ, ἐπιδεικνύων τὴν κάραν. Προςβλέψας δ' ἔνδακρυς τὸ ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου Πέτρου τὸ ἐστημένον πρὸ τῶν προστώων τοῦ ναοῦ, εἰσῆλθεν εἰς αὐτόν.

Ὁ νεὸς ἦτο πλήρης λαοῦ, ἀπήστραπτε δ' ἐκ τοῦ πλήθους τῶν λαμπάδων, τῶν λυχνούχων καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ πυκνοῦ ἐκκλησιάσματος κρατουμένων κηρίων. Δύσκολος δ' ἦτο ἡ προχώρησις ἕνεκα τοῦ συνωστισμοῦ, καὶ ἐδέησε νὰ, διανοίξῃ μετὰ κόπου δίοδον ἡ παπικὴ φρουρά. Περιηχουμένου δὲ τοῦ ἱεροῦ χώρου ὑπὸ τῶν ψαλμωδιῶν τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀρμονίας τῶν ὀργάνων, προεχώρησεν ὁ πάπας μέχρι τοῦ μεγάλου βωμοῦ ὑφ' ὃν ἔκειντο τὰ σώματα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Ἐκεῖ δὲ κατέθηκε τὴν κάραν τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, ἀφ' ὃ

πρῶτον ἠσπάζθησαν αὐτήν οἱ ἱεράρχαι καὶ οἱ πρόκριτοι τῶν παρισταμένων.

Τότε λαβὼν τὸν λόγον ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἐξεπώνησε τὸν ἐξῆς λόγον.

α Ἰδοὺ ὁ ἀδελφός σου, μακαριώτατε Πέτρε, ὁ πρωτόκλητος τῶν Ἀποστόλων, καὶ σὺ τὸ σκεῦος ἐκλογῆς καὶ διδάσκαλε τῶν ἐθνῶν, ὅστις, καίπερ τελευταῖον κληθεὶς εἰς τὴν ἀποστολὴν ἰσαξίως μετὰ τοῦ Πέτρου ἔλαχες τῶν πρωτείων. Ἰδοὺ φημι ὁ ὑμέτερος Ἀνδρέας, ὅστις πρωτόκλητος ὢν αὐτὸς εἰδείξεν εἰς τοὺς λοιποὺς τὴν πρὸς τὸν Σωτῆρα ὁδόν. Πάρσστιν, ἰδοὺ, ὁ ὑμέτερος Ἀνδρέας, ἵνα, ὡς ἐν τῷ οὐρανῷ μεθ' ὑμῶν συνδεδεμένος καὶ τῷ κτίστῃ καὶ σωτῆρι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συμπαραστάμενος ἀπολαύει τῆς δόξης καὶ θεωρίας αὐτοῦ, καὶ ἐν τῇ γῆ σωματικῶς ἐν τῷ νῦν χρόνῳ συνδεθῆ καὶ διατρίψῃ μακρὸν χρόνον μεθ' ὑμῶν. Οὗτος χίλια τετρακόσια καὶ εἰκοσιοκτὼ ἔτη καὶ ὑπερέκεινα ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ἔμεινε κεχωρισμένος ἀφ' ὑμῶν. Καὶ τοῦτο διότι διετήρησεν αὐτὸν πιστότατα ἡ Ἀχαΐα, ὡς γινώσκετε, ἦν ποτε τῷ ἱαστοῦ αἵματι ἀφιέρωσεν εἰς τὸν θεόν, παρακρατοῦσα μακρὰν ὑμῶν καὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ ἄστεως τοῦ ἀξιωθέντος νὰ ἔχῃ ὑμᾶς κτίστας, διδασκάλους τῆς πίστεως, ἱεροὺς καὶ ἀληθεῖς ποιμένας.

Καὶ δὲν ἀγνοεῖτε μὲν τὴν αἰτίαν τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ ὑμεῖς οἱ οὐ μόνον σύμπαντα τὰ προγεγονότα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅσα τῶν μελλόντων ἐν τῷ θείῳ λόγῳ θεωροῦντες. Ἄλλ' ὅμως ὅπως περιέλθῃ πρὸς γινῶσιν οὐχὶ ὑμῶν, ἀλλὰ τῶν Χριστιανῶν, ἃν ὑπάρχωσί τινες οἱ ἀγνοοῦντες. Ἰδοὺ ἐγὼ, λέγει, ὁ σὸς Ἀνδρέας, Πέτρε ἀδελφέ, μετὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν πρῶτον μὲν ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος, εἶτα δὲ σὴ κελεύσει ἀποσταλεῖς πρὸς κήρυξιν τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ πολλὰ καὶ ἄλλα ἔθνη, ἅτινα ἐπέστρεψα εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ εἰς τὸ χριστιανικὸν ὄνομα, τέλος εἰς τὴν Ἀχαΐαν, ἐπαρχίαν τῆς Πελοποννήσου μεστὴν ἀνδρῶν ἐξεχόντων τοῦτο μὲν ἐπὶ εὐγενείᾳ, τοῦτο δ' ἐπὶ παιδεύσει διέσπειρα τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου οὕτως ἐπὶ μακρὰν καὶ εὐρέως, ὥστε νὰ μεταστρέψω τὴν σύμπασαν ἐπαρχίαν ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ. Διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου Αἰγείατου, οὐ καὶ τὴν σύζυγον ἐπέ-

στρεψα εἰς τὸν Χριστὸν, ῥυσάμενος ἀπ' αὐτοῦ καταδικάσκητος εἰς τὸν διὰ ξίφους καὶ διὰ πυρὸς θάνατον, ἐπεράτωσα καγὼ τὸν βίον ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου αὐτοῦ σταυροῦ, θανατωθεὶς καθ' ὃν τρόπον σὺ καὶ ὁ διδάσκαλος ἡμῶν, ὁ κύριος Ἰησοῦς. Ἐκεῖ δὲ ταφεὶς ὑπὸ Μαξιμίλλης τῆς συζύγου τοῦ ἀνθυπάτου μέχρι τῶν χρόνων τούτων ἀνεπαύθην, τιμώμενος ὑπὸ τῶν λατρευόντων τὸν Χριστὸν καὶ πολλῶν ἀξιούμενος ἰγκωμίων. Ἀλλὰ τὸ μωσαμεθανικὸν φύλον, τὸ ἄθλιον, φεῦ, καὶ ὀλέθριον, τὸ ἀκολουθοῦν Μωάμει τινὰ υἱὸν τοῦ διαβόλου Ἀντίχριστον μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν λοιπῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς χωρῶν, τέλος ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις καθυπέταξεν ἀσεβέστατα καὶ τὴν Ἀχαΐαν καὶ ἀνέτρεψε διὰ τῆς μιαρᾶς λατρείας. Διὸ ἐγὼ θεῖα βουλήσει διαφυγὼν τὰς χεῖρας τῶν ἀπίστων πρὸς σὲ τὸν ἀγιώτατον ἀδελφόν, πρὸς σὲ τὸν ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον, πρὸς σὲ τὸν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθεστῶτα καθολικὸν τοῦ χριστιανικοῦ γένους ποιμένα ὡς πρὸς ἀσφαλέστατον λιμένα καταφεύγω, καθ' ὃν τρόπον ὁ σὸς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡμέτερος Παῦλος ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἐν σφυρίδι διὰ τῶν τῆς πόλεως τειχῶν καταβίβασθεις, διέφυγε τὰς ὤμοτάτας χεῖρας τοῦ ἐν Δαμασκῶ ἄρχοντος, ὅπως τελήσῃ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ περατώσῃ τὴν κήρυξιν τοῦ Εὐαγγελίου. Οὕτως εἴθε καγὼ πρὸς σὲ προσφεύγων τοὺς υἱοὺς οὓς εἶχον γεννήσει ἑμαυτῷ ἢ μᾶλλον σοί, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Χριστῷ τῷ κυρίῳ, δεδουλωμένους νῦν εἰς ἐχθροὺς ἀπίστους καὶ ἀπηνεστάτους καὶ ἰστερημένους οὐ μόνον τῆς τοῦ σώματος ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύοντας νὰ ποδάλωσι τὴν ἀκεραιότητα τῆς πίστεως, ἐπαναγάγω διὰ τῆς σῆς βοηθείας καὶ ἐπικουρίας εἰς τὴν προτέραν ἐλευθερίαν, ἀποκαταστήσω εἰς τὴν ἀληθινὴν τοῦ θεοῦ λατρείαν, καὶ ἀποκεκαθαρμένους ἀπὸ πάσης τῶν ἐθνικῶν μωσαρότητος ἀποδώσω καὶ πάλιν ἀκηράτους εἰς τὸν ἡμέτερον θεόν, τὸν Χριστὸν, ποθῶν ἔργον τῷ ὄντι εὐά· εἶστον εἰς σὲ καὶ λίαν εὐπρόσδεκτον.

«Δὲν εἶσαι σὺ, ὦ ἐνζηλότατε Πέτρε, ὁ ἀποκόψας διὰ μαχαίρας τὸ ὠτίον τοῦ Μάλχου, τοῦ δούλου τοῦ ἀρχιερέως, ἐπιπίπτοντος νύκτωρ μετὰ τῶν ἄλλων ἐναντίον τοῦ Ἰησοῦ, μέλλων καὶ εἰς δεινότερα νὰ προβῆ, εἰ μὴ ἀφίστασο, καταπληχθεὶς ὑπὸ τῆς φωνῆς τοῦ ἐπίεικτατάτου ἡμετέρου διδασκάλου; Δὲν εἶσαι σὺ ἐκεῖνος, ὅστις, ἂν ἐμάνθανές τινα προδότην ἐκ τοῦ ναοῦ ἐπ' αὐτὸν ἐφορμῶντα, ἤθελες αἰκίσει αὐτὸν καὶ μάλιστα ἤθελες διασπάσει αὐτὸν διὰ τῶν ὀδόντων; Δὲν

εἶσαι σὺ ἐκεῖνος, ὅστις ἐζημίωσας θανάτῳ τὸν Ἀνανίαν καὶ τὴν Σαπφείρην ἐπειδὴ εἶχον ψευθεῖν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Τί λοιπὸν θὰ πράξεις; Μὴ τυχὸν θὰ μείνης ἀδρανῆς καὶ νωθρὸς πρὸς τοὺς ἀσεβεῖς Τούρκους, τοὺς ἀσπονδοτάτους ἐχθροὺς τοῦ σωτηρίου καὶ ἰσρωτάτου σταυροῦ, δι' οὗ ἀνέλαθε σὲ τε καὶ ἐμὲ ὁ δι' αὐτοῦ ἡμᾶς λυτρώσας, πρὸς τοὺς βαρβάρους τοὺς προσηλακίζοντας συνεχῶς αὐτὸν τὸν Χριστὸν δι' ὕβρεων καὶ βλασφημιῶν; Μὴ τυχὸν θάνειχθῃς αὐτοὺς οὕτως; Μὴ τυχὸν θὰ ἐπιτρέψῃς εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκβαχεύωνται οὕτως ἀποινεῖ; Δὲν ἀρμόζει τοῦτο εἰς τὴν ἀγναίαν· δὲν ἀρμόζει εἰς τὸν σὸν θερμώτατον καὶ ἀπαράμιλλον ζῆλον. Ἄν τοιαῦτα ἔνεκα μικροτέρων πραγμάτων εἰργάσθῃς, μείζονα βεβαίως ἔνεκα πολλῶν μειζόνων θὰ πράξεις. Μετὰ σοῦ εἴπερ τινὸς καὶ ἄλλου οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς, πρόκριτοι καὶ λαοὶ ἅς ὑποτάξωσι τοὺς αὐχένας· ἅς ὑπακούσωσιν εἰς σέ, ἅς ἀκλουθήσωσι τὰ σὰ κελεύσματα καὶ τὰς δεσποτικὰς ἐντολάς. Καί, ὅπερ πάντων κυριώτατον, εἴθε τοιούτου νὰ τύχῃς ἐν τῷ νῦν κλύδωνι διαδόχου, ὅστις πλὴν τῶν ἄλλων ἀρετῶν ταύτην νὰ ἔχῃ μάλιστα μέριμναν, τούτου τοῦ πόθου νὰ αἰσθάνηται ἰμφορουμένην τὴν ψυχὴν, τῆς διὰ δικαίας τιμωρίας ἐκδικήσεως τοῦ σκληρότατα χυθέντος χριστιανικοῦ αἵματος.

α Οἱ σοὶ Ῥωμαῖοι, ὧν τὴν πόλιν διδάσκαλον πρότερον τῆς πλάνης εὐρῶν τῆς ἀληθείας μαθήτριαν καὶ βασιλεῖον καὶ ἱερατεύουσαν πολιτείαν διὰ τῆς σῆς ἱερᾶς καθέδρας ἀπετέλεσας καὶ κατέστησας κεφαλὴν συμπάσης τῆς οἰκουμένης, εὐρέως δεσποζούσαν αὐτῆς διὰ τε τῆς θείας θρησκείας καὶ τῆς ἐπιγείου κυριαρχίας, οἱ σοὶ, λέγω, ἐκεῖνοι Ῥωμαῖοι ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀκόμη ἔθνη καὶ δὲν ἦσαν ἀκόμη σοὶ, οὐχὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τοὺς υἱοὺς, ἀλλὰ τοὺς συμμάχους καὶ τοὺς φίλους τοὺς ἐκ τῶν βασιλείων αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἀποβεβλημένους, οἷον τὸν Μασσανάσσην ὑπὸ τοῦ Σύφακος, οἷον τὸν Ἀριοβαρζάνην ὑπὸ τοῦ Μιθραδάτου, ὡς ἄλλους ὑπ' ἄλλων ἐκδιεδιωγμένους, πρὸς ἑαυτοὺς καταφεύγοντας καὶ τὴν αὐτῶν ἐξαιτουμένους βοήθειαν, ἰδίαις δαπάναις, μόχθοις καὶ κινδύνοις ἐβοήθησεν καὶ μετὰ μεγάλῃς καὶ ἐκείνων καὶ ἑαυτῶν δόξης ὤρθωσεν καὶ πάλιν. Ὅπόσω μᾶλλον σὺ, ὦ ἱερώτατε Πέτρε ἀδελφεῖ, τῷ σῷ ἀυταδέλφῳ καὶ κοινωνῷ τοῦ πάθους, ἐκβεβλημένῳ τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ ἕδρας, καὶ τοῖς σοῖς υἱοῖς καὶ τῷ σῷ ποιμνίῳ, οὐ σε ποιμένα προέστησεν ὁ Κύριος, θὰ ἐπέυσῃς βοηθὸς ἐν

μέσω παντοειδῶν βλαβῶν καὶ συμφορῶν, θάνακουφίσης τοὺς δυναστευομένους καὶ θίποσπάσης ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἀδίκων.

Ἐνῦν πρέπει νὰ γείνη χρεῖσις τῆς μαχίρας ἐκ ἰνῆς. ἦν εἶχεσ γυνώσκει ἐναντίον τοῦ Μαλχοῦ, ἐναντίον τῶν δούλων τῆς ἁμαρτίας, ἐναντίον τῶν δούλων τῆς ἀδικίας, ἐναντίον τῶν ἀνδραπόδων παντός ρύπου. Ἐνῦν πρέπει νὰ ἐπιπέσης διὰ τῶν χειρῶν, νῦν διὰ τῶν ὀδόντων, νῦν διὰ παντός τρόπου αἰκίας οὐ μόνον κατὰ τῶν προδοτῶν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ κατὰ τῶν λυμειῶνων καὶ καταστροφῶν αὐτοῦ. Ἐνῦν πρέπει νὰ πολεμηθῶσι διὰ τῆς βουλήσεως, τοῦ λόγου, τῆς δεξιᾶς τοῦ θεοῦ οἱ βλασφημοῦντες ἐναντίον τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἀσυγχωρήτως ἁμαρτάνοντες διὰ τῆς ἀρνήσεως, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶνε υἱὸς τοῦ θεοῦ. Ἐνῦν πρέπει αἱ ὕνεις τῶν ἀρότρων νὰ μεταπλασθῶσιν εἰς ξίφη, νῦν πρέπει νὰ πεμποληθῇ ὁ χιτῶν καὶ νὰ γορασθῇ ξίφος. Ἐνῦν ἄς ἐξαφθῇ ὁ σὸς ζῆλος· νῦν ἄς ὀξυνθῇ τοῦ σοῦ Παύλου ἡ μάχαιρα, ἵνα τῇ σῇ ἀρωγῇ καὶ βοήθειᾳ διὰ τῶν ἰσχυροτάτων τῆς Ἑσπερίας ἡγεμόνων, ὑποστηριζομένης τῆς πίστεως ἦν ἐκήρυξας, ἦν ἐπεδοκίμασας, δι' ἧς πατήρ καθολικὸς ἀνεδείχθη, ἡ ἐπὶ τῇ πέτρᾳ τοῦ Χριστοῦ ὠκοδομημένη ἐκκλησία κατισχύση πυλῶν Ἄδου, εἰσηγουμένου καὶ μαρτυροῦντος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς ἐστὶν ἡ αὐτοαλήθεια.

Ἐ Ἄλλ' ἀρκείτωσαν ταῦτα τὰ πρὸς σὲ εἰρημένα. Ἐνῦν δ' ἐπικαλοῦμαι τὸν ἀξιώτατον σὸν διάδοχον καὶ ἀληθῆ ἐπίτροπον τοῦ Χριστοῦ, τὸν ἀνώτατον ποντίφικα τὸν διὰ μεγίστων με τιμῶν, τὸν διὰ πολλῆς με πίστεως καὶ εὐλαβείας χθὲς προσαγορεύσαντα, τὸν προσφωνήσαντά με διὰ λόγου τοιοῦτου, ὥστε καὶ αὐτὸς νὰ εἶνε δεδακρυμένος καὶ ἅπαντας σχεδὸν νὰ συγκινήσῃ μέχρι δακρύων. Καὶ δὴ σὺ, ὅστις καὶ λιθίνας καρδίας θὰ ἠδύνασο νὰ μετατρέψῃς εἰς θρῆνον, σοῦ δέομαι, ὦ Πίε μέγιστε ποντίφιξ, σὲ ἱκετεύω, σὲ ἐπιμαρτύρομαι, ὅπως σὺ ἐτελείης καὶ περᾶνῃς ἐκεῖνο ὅπερ ἠτησάμην παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ, σὺ ὁ δικαίως κατέχων τὴν ἔδραν ἐκείνου, ὁ ἐπαξίως διαδεχθῆς ἐκεῖνον ἐν τῇ παπικῇ ἀρχῇ. Αὐξήσον ὁσημέραι τὸ φρόνημα ἐκεῖνο οὐ ἐνεφορέισο πάντοτε μέχρι τοῦδε πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ χριστιανικοῦ αἵματος. Μὴ παῦε παρακινῶν τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνας καὶ μὴ ἀπογίνωσκε περὶ ἐκείνων, οἵτινες, πολλάκις ὑπὸ σοῦ παρορμηθέντες, δὲν ἐξηγέρθησαν ἀκόμη. Θὰ ἔλθῃ ὥρα νὰ εὐλαβηθῶσι τὸν Χριστὸν, θὰ εὐλαβηθῶσι τὸν Πέτρον καὶ σὲ καὶ ἐμὲ, δεομένους νὰ ἐμφορηθῶσι πνεύματος χρι-

στιανικοῦ καὶ βασιλικοῦ, νὰ δράσωσι τέλος ἐπαξίως καὶ, προσβάλλοντες τοὺς ὠμοτάτους ἐχθροὺς, νὰ ζιωθῶσι δόξης αἰωνίου μετὰ μεγάλης τοῦ σοῦ ὀνόματος εὐκλείας καὶ τῆς τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος σωτηρίας, ὑπὲρ οὗ εἶθε ὁ θεὸς νὰ σε διατηρήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον σῶον καὶ εὐτυχῆ, κρατοῦντα μεθ' ὑπερτάτης εὐσχημοσύνης καὶ σωφροσύνης τοὺς οἴακας τῆς καθέδρας τοῦ Πέτρου, καὶ παράσχῃ σοι χάριν ἕνεκα τῆς σῆς εὐσεβείας, ἵνα σὺ ὁ μετὰ μεγάλης με δόξης ἐν ταύτῃ τῇ πόλει ἐν τῷ παρόντι δεξιωθῆς μετὰ μείζονος ἐπαναγάγῃς ποτὲ εἰς τὴν πατρίδα, καθ' ἣ μετὰ στοργῆς χθὲς ὑπεσχέθης ».

Πρὸς ταῦτα δ' ἀντεφώνησεν ὁ πάπας ὡς ἐξῆς·

« Ἄν τὰ σώματα τῶν μακαρίων Ἀποστόλων τὰ κείμενα ὑπὸ τοῦτον τὸν βωμὸν ἠδύναντο νὰ λαλήσωσιν, ἤθελον συγχαρῆ τῷ ὄντι μεγάλως ἐπὶ τῇ ἀφίξει τῆς σῆς σεβασμιωτάτης κάρας, ὧ θεῖς Ἀνδρέα, καὶ ἤθελον ἐκφράσει διὰ λέξεων μεγαλοφωνοτάτων τὴν ἑαυτῶν εὐφροσύνην καὶ ἤθελον προθύμως ὑποσχεθῆ τὴν ὑπὸ σοῦ ζητηθείσαν βοήθειαν. Ἄλλ' ἀναπαύονται ἕκείνα ἄνευ φωνῆς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως. Πλὴν ἄλλ' ὅμως αἰσθάνονται σήμερον, καθ' ἣ ἀντιλαμβανόμεθα, ὑπερβάλλουσαν χαρὰν ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τῆς σῆς φίλης καὶ ἐπὶ τοσοῦτον συγγενοῦς κάρας καὶ οἰονεὶ αἰωνίαν τινὰ γλυκύτητα μάλιστα τοῦ μακαρίου Πέτρου, τοῦ σοῦ ἀγαθέλφου, τὰ ὅσα, εἰς ἣ ἡ ἀδελφικὴ στοργὴ προσθέτει τι πλεον. Πλὴν τὰ πνεύματ' αὐτῶν εἶνε ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ, ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ. Οὐδ' ὑπάρχει τις ἀμφιβολία, ὅτι σκέπτονται περὶ σοῦ καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν θεῖαν ἀρωγὴν, δι' ἧς ἡ σὴ κάρα αὕτη νὰ ποδοθῆ εἰς τὸν θρόνον αὐτῆς. Συνηγορεῖ ὁ Πέτρος, συνηγορεῖ ὁ Παῦλος ὑπὲρ σοῦ, εἶνε δ' ἀμφότεροι ἄξιοι νὰ εἰσακουσθῶσιν ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Μηδ' ἀμφίβαλλε, ὅτι θὰ εἰσακούσῃ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν φωνὴν τοῦ σοῦ ἀδελφοῦ, οὐ ἔργον εἶνε οὐ μόνον τὸν ἴδιον ἀδελφόν, ἀλλ' ἅπαντας τοὺς ἀδελφοὺς νὰ στηρίξῃ, κελεύοντος τοῦ θεοῦ. Καὶ σὺ πρὸς αὐτὸν τέλος ποτὲ ἐστραμμένος στηρίξον τοὺς σοὺς ἀδελφοὺς, ὅπερ οὐκ ἀτόπως δύναται νὰ ὠφελήσῃ εἰς στηρίξιν τῶν ἰδρῶν. Θάποκατασταθῆς τῇ ὑψηλοτάτῃ βοηθείᾳ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ ταῖς εὐχαίς τοῦ μακαρίου Παύλου ἐπὶ τοῦ σοῦ θρόνου καὶ θὰ στηριχθῆς ἐν αὐτῷ, καθ' ἣ εὐελ-

πιστοῦμεν, μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων. Ὅσον δὲ τὸ καθ' ἡμᾶς, ἐπειδὴ καὶ ἡμῶν ἔγενε μνεία τῶν ἀναξίως καταχόντων τὸν τόπον τοῦ σου ἀυταδέλφου, ἵνα μὴ διὰ πολλῶν χρονοτριβῶμεν, εἰς σί, Ἀνδρέα, ἀξιώτατο ἀπόστολο τοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπὸ νιότητος μέχρι τοῦ νῦν μετὰ διαφερούσης εὐλαθείας ἐλατρεύσαμεν καὶ μεταξύ τῶν λατρευτῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἡμέτερον συνήγορον καὶ προστατὴν ἐξέλεξαμεν, πᾶσαν ἐπικουρίαν ἐν ἡμῖν κειμένην πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ σου πατρῴου καὶ τοῦ σου οἴκου ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ προθυμίας καὶ ζήλου ὑπισχνούμεθα. Καὶ ταῦτα διότι οὐδὲν ὑπάρχει ἐφειστέτερον θλίβῃ ἢ ἡ ὑπεράσπισις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ἦν οἱ σοὶ καὶ ἡμέτεροι ἐχθροὶ, οἱ Τοῦρκοι, ἐπιχειροῦσι νὰ καταπατήσωσιν. Ἄν δὲ οἱ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες καὶ λαοὶ ἤθελον προθυμηθῆ νὰ εἰσακούωσι τῆς ἡμετέρας φωνῆς καὶ ἀκολουθήσωσι τὸν ἐκυτῶ ποιμένα, θὰ ἴδῃ μετ' εὐφροσύνης ἡ σύμπασα ἐκκλησία, ὅτι οὔτε ἡμεῖς ἡμελήσαμεν τὰ τῶν ἡμετέρων ἔργων, οὔτε σὺ ἦλθες ἐνταῦθα ὅπως ματαίως ἐπικαλεσθῆς τὴν βοήθειαν τοῦ ἀδελφοῦ».

Μετὰ τὴν ἀντιφώνησιν ἐκείνην τοῦ πάπα ἔληξαν αἱ τελεταὶ τῆς ἀνακομιδῆς, αἵτινες ὑπῆρξαν τῶν λαμπροτάτων ἄς εἶδεν ἡ μεταίωνικὴ Ῥώμη, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἀνωτέρω παραθεύσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν περιγραφῆς καὶ ἐκ τοῦ μαρτυρουμένου γεγονότος, ὅτι τὸ συρρεῦσαν εἰς τὴν Ῥώμην πλῆθος ἦτο ἐπ' Ἰσης μέγα ὡς καὶ τὸ παραστάν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὸ περιλάλητον ἰωδιλαῖον τοῦ πάπα Νικολάου Ε'. Ἄλλ' ἡ πραγματικὴ κατακλείς τῶν ἐορτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἡμέρα τοῦ Πάσχα τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἡ 18 Ἀπριλίου 1462.

Τὴν ἡμέραν ἐκείνην μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ὁ πάπας μετέδωκε τῆς ἀγίας κοινωνίας αὐτῇ χειρὶ εἰς διαφόρους κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, ἐν οἷς καὶ τινες τῶν ἐπισήμων ἐξώθεν ἀντιπροσώπων τῶν παραστάντων κατὰ τὰς ἐορτὰς τῆς ἀνακομιδῆς. Ἐπὶ τούτοις δὲ μετὰ τὴν ἐπίδειξιν ἄλλων τινῶν ἀγίων λειψάνων ἐπεδείχθη ἡ κἀρα τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, παρισταμένου πλῆθους οὐχὶ μικροτέρου τοῦ κατὰ

τὴν πομπὴν τῆς 13 Ἀπριλίου. Τέλος δὲ παρέλαβεν ὁ Πίος τὸ ἅγιον λείψανον εἰς τὴν ἰδίαν κατοικίαν, ὅπως φυλαχθῆ ἐν τῷ Φρουρίῳ τοῦ Ἀρχαγγέλου μέχρι τῆς παρασκευῆς χώρου καταλλήλου ἐν τῷ ἁγίῳ Πέτρῳ πρὸς ὀριστικὴν ἐν αὐτῷ κατάθεσιν τοῦ πολυτίμου κειμηλίου¹.

Ληξασῶν οὕτω τῶν ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ ἐορτῶν, δύο ἐπαγγελιῶν ἐπεβάλλετο εἰς τὸν πάπαν ἢ ἐκπλήρωσις, τῆς οἰκοδομητικῆς τοῦ ἀναπαυτηρίου τῆς πολυπλανήτου κάρας τοῦ πρωτοκλήτου καὶ τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ δεδουλωμένου Βυζαντίου καὶ τῆς τουρκοκρατουμένης πόλεως τῶν Πατρῶν ἐκείνης, ἣτις εἶχεν ὑπάρξει ἢ εἶρα τοῦ ἀποστόλου, χάριν τῆς εἰς αὐτὴν ἀποδόσεως τῆς κρίας κάρας.

Πράγματι ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας δὲν ἦτο μόνον πρᾶξις θρησκευτικῆ, ἀλλ' εἰδίδετο δι' αὐτῆς καὶ ἡ ἀφορμὴ προχωρήσεως πολιτικῆς ἐνεργείας αὐξανούσης τὴν γοητείαν τῆς παπῶσυνης διὰ τῆς ἀναλήψεως τοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀγῶνος. Ἀκοίμητος παρὰ τὸ πλευρὸν τριῶν παπῶν ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου, ἐπὶ τοῦ Εὐγενίου Δ', τοῦ Νικολάου Ε' καὶ τοῦ Καλλίστου Γ', ἐπὶ εἰκοσιπέντε σχεδὸν ἤδη ἔτη εἶχεν ἐπιδιώξει τὴν ἐπιχείρησιν τῆς σταυροφορίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἐναντίον τῶν ἀπίστων ὁ μέγας ἐκεῖνος Ἕλληνας, ὅστις, προσχωρήσας εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, εἶχε μικροῦ δεῖν ἀναβῆ ἐπὶ τὸν θρόνον τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ δικαιούται ἕνεκα τῆς πυρετώδους αὐτοῦ ἐργασίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν δουλευόντων ὁμοεθνῶν νὰ συγχωρηθῆ διὰ τὴν μετὰστασιν ἐκ τῶν πατρίων δογμάτων. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἔπαυσεν ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ ἐκεῖνου προγράμματος καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ πάπα Πίου Β'. Ἡ βραθεὶς τοῦ Τραπεζουντίου ἱεράρχου παιδεία, ἡ ῥητορικὴ αὐτοῦ δεινότης, ἡ μεγάλη διπλωματικὴ αὐτοῦ περίρεια, προσόντα δι' ὧν ἐν πολλοῖς ὑπερτέρει τὸν πά-

¹ *Pii II Comentararii* τ. 202. — Ἀνδρείδος § 43.

παν, εἶχον ἀναδείξει αὐτὸν τὸν δεξιὸν βραχίονα τοῦ ἐκ Σιένης ποντίφικος. Εἶπερ ποτὲ δραστηρίως διὰ τῶν εἰς Βιέννην καὶ Βενετίαν πρεσβειῶν αὐτοῦ εἶχεν ἀγωνισθῆ νὰ προαγάγῃ τὸ ἔργον τῆς μελετωμένης σταυροφορίας. Ἄλλ' αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ δὲν εἶχον ἀκόμη εὐδοκῆθῆ, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὁ Μωάμεθ ἡσήμεραι προεχώρει, δουλόνων μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπαλλήλους πολλὰς ἔτι χδουλώτους ἑλληνικὰς χώρας. Ἡδὲ εἶχον πέσει αἱ Ἀθηναί, αἱ Θῆβαι καὶ ἡ Πελοπόννησος, τὸ δὲ φθινόπωρον τοῦ 1461, ἤτοι ὀλίγους μῆνας πρὸ τῆς ἐκ Ναρνίας εἰς τὴν Ῥώμην ἀφίξιν τῆς κάρας, εἶχε φθάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ ἄγγελμα τῆς πτώσεως τῆς πατρίου τοῦ Βησσαριωνος Τραπεζούντος¹, καὶ ἠπειλείτο ἤδη ἡ Λήμνος καὶ ἡ Λέσβος. Εἶπερ ποτὲ ἦτο λοιπὸν ἀνάγκη δραστηρίας ἐπιδιώξεως τῶν ἀναγκαίων χάριν τῆς σταυροφορίας ἐνεργειῶν. Ἡ δὲ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας, ἐν μέσῳ τῆς πολυφοιτήτου θρησκευτικῆς ἐκείνης πανηγύρεως καὶ τῶν ἐπισήμων ἀντιπροσώπων τῆς Βενετίας καὶ τοῦ λοιποῦ καθολικοῦ κόσμου ἐπαναφέρουσα τὴν προσοχὴν εἰς τὰ κατάφωρα παθήματα τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν ἀπίστων, παρείχεν εἰς τε τὸν πάπαν καὶ τὸν ἰσχυρότατον τῶν παρ' αὐτῷ καρδινάλιων τὴν εὐπρόσδεκτον εὐκαιρίαν νὰ κινήσωσι καὶ πάλιν τὸ ζήτημα ἐν περιστάσει οὕτω πανηγυρικῇ. Ἐντεσθεν ἐξηγοῦνται οἱ κατὰ τὰς τελετὰς τῆς ἀνακομιδῆς λόγοι τοῦ Πίου Β' καὶ τοῦ Βησσαριωνος, δι' ὧν συνήπτετο οὕτως εἰπεῖν τὸ ἐπίσημον συμβόλαιον τῆς σταυροφορίας.

Τῶν δύο τούτων λόγων εἶνε καταφανὴς ἡ διαφορὰ ὑπὸ τε ῥητορικὴν καὶ οὐσιαστικὴν ἔποψιν. Δυνάμεθα μέχρι τινὸς νὰ ἐπαναλάβωμεν περὶ αὐτῶν ὅ τι ἐλέγχθη περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1459 σύνοδον τῆς Μαντούης σταυροφορικῶν λόγων τῶν δύο ἐκείνων ἀνδρῶν, ὅτι ὁ καρδινάλιος ὑπερέβαλε τὸν πάπαν διὰ τῆς καρδίας καὶ τῆς δεξιότητος. «Ὁ Βησσαριων ἐλάλησεν ὡς ἱστορικὸς καὶ ὡς πολιτευόμενος, ὁ δὲ Πίος Β' μάλλον

¹ Ἰδε Νέου Ἑλληνομνημονος Τόμ. Β' σ. 325.

ὡς λόγιος καὶ ὡς ποιητολόγος ρήτωρ. Ὁ μὲν συνηγόρησεν ὑπὲρ τοῦ προκειμένου θέματος διὰ τῆς καρδίας, ὁ δὲ διὰ τοῦ πνεύματος. Παρὰ τῷ Βησσαρίωνι διαγινώσκωμεν εἰλικρίνειαν παντελῆ, πεποιθήσιν βαθειάν, ζωηρὸν καὶ ἄδολον ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς σταυροφορίας. Ἡ γλῶσσα αὐτοῦ εἶνε καθαρὰ καὶ ἠκριβωμένη, τὸ ὄφος αὐτοῦ εἶνε ἐμπερίοδον καὶ κικερῶνειον, ἡ φράσις αὐτοῦ θαφιλῆς καὶ ἔρρυθμος· μετέχει δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ Τίτου Λιδίου τέχνης τινὸς περὶ τὸ συναρμολογεῖν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰ ὀλίγου λόγου ἄξια γεγονότα καὶ τὰ παραδείγματα τὰ ἐμποιούντα αἰσθήσιν διὰ τοῦ ὄγκου αὐτῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἀναμνήσεις τινὰς τῶν γνωστοτάτων λόγων τοῦ Κανουληίου ἢ τοῦ Καμίλλου. Τοιοῦτος εἶνε ὁ γενικὸς χαρακτήρ τῆς ρητορικῆς αὐτοῦ κατασκευῆς. Ὁ λόγος τοῦ Βησσαρίωνος εἶνε ἀπλούστερος, εὐπαγέστερος, μεστότερος ἐπιχειρημάτων, προσφορώτερος εἰς τὸ νὰ ἐμπνεύσῃ πεποιθήσιν ἢ ὁ τοῦ Πίου Β' ¹ ».

Ἀναμφηρίστως δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ ἐπιβλητικὴ τελετὴ τῆς ἀνακομιδῆς καὶ οἱ κατ' αὐτὴν ἐκφωνηθέντες λόγοι συνετέλεσαν εἴπερ τι καὶ ἄλλο εἰς τὴν ἐπίσπευσιν καὶ συνομολόγησιν τῆς σταυροφορίας, ἣν ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ τῆς ἐκκινήσεως ἐματαιώσεν ὁ αἰφνης ἐν Ἀγκῶνι τῇ 14 Αὐγούστου 1464 ἐπελθὼν θάνατος τοῦ πάπα. Μετ' αὐτοῦ θανόντος ἡ ἐπιχειρήσις τῆς σταυροφορίας ἐναυάγει, καὶ μόνος, ἀνυποστήρικτος ἐπὶ τοῦ ἀναξίου αὐτοῦ διαδόχου Παύλου Β', ὁ Βησσαρίων, ἐν τῇ μονώσει αὐτοῦ κατὰ τὸ Τοῦσκλον ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν προστασίαν τῶν λογίων, δὲν ἐλησμόνει τὸ ἐθνικὸν αὐτοῦ καὶ χριστιανικὸν πρόγραμμα, ὑπὲρ οὗ καὶ πάλιν ἠδυνήθη νὰ δράσῃ πιστῶς, ἀλλὰ ματαίως ἀπὸ τοῦ 1468 μέχρι οὗ ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν 18 Νοεμβρίου 1472.

¹ Ὡς δὲ ὁ πάπας Πίος δὲν εἶχεν ἀμελήσει τοῦ πολιτικοῦ προ-

¹ Vast Le cardinal Bessarion s. 241.

Τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου παρὰ τὴν Μουλδίαν γέφυραν.

Τὸ ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ εὐκτήριῳ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐθεώρει ὁ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἀκμάσας βιογράφος τῶν Ἱταλῶν καλλιτεχνῶν Γεώργιος Βαζάρης ἔργον τῶν γλυπτῶν Οὐάρρωνος καὶ Νικολάου, τῶν Φλωρεντίνων μαθητῶν τοῦ Ἀντωνίου Φιλαρέτη¹. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὐτοῦ εἶνε ἐσφαλμένη· σήμερον δ' εἶνε γνωστόν, ὅτι ἤρχισε κατασκευαζόμενον περὶ τὰ μέσα τοῦ 1462, ἤτοι ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν, καὶ ἐπερατώθη τῷ 1463, ἐκαλλιτεχνήθη δὲ ὑπὸ Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανού (di Mariano) τοῦ ἐπωνομαζομένου Ῥωμαίου (Romano)². Τὸ ἄγαλμα, καίπερ βλαφθὲν ὑπὸ κεραυνοῦ τῷ 1866, διατηρεῖ κατὰ τοὺς τεχνοκρίτας τὸ ἐπιβλητικὸν τῆς ἀρχαίας καὶ σύνηθους μορφῆς, καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ ἄριστον τῶν ἔργων τοῦ καλλιτέχνου. Ὁ ἱματισμὸς ἐνθυμίζει τὸν τοῦ ἀγάλματος τοῦ ἁγίου Παύλου ἐν τῷ Βατικανῷ, ἡ δὲ ζώνη ἀποτελεῖται ὡς ἐν τῷ ἄγάλματι τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐκ ζωστήρος δερματίνου κομβομένου διὰ μικρᾶς πόρπης³.

Ἄξιον δ' ἰδίας σημειώσεως εἶνε, ὅτι, ὅτε ὁ Bottari παρεσκεύαζε τὴν νέαν ἐκδόσιν τοῦ ἔργου τοῦ Vasari τὴν γενομένην ἐν Ῥώμῃ τῷ 1759 καὶ 1760, τὸ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐκεῖνο δὲν ὑπῆρχε κατὰ χώραν, ἄγνωστον ποῦ εὐρισκόμενον⁴.

Τὸ καλλιτεχνικὸν εὐκτήριον, ἐν ᾧ τὸ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, ἐκτίσθη ἐν τῷ περιβόλῳ ἀτύλου τῶν Ἐρημιτῶν προσκυνητῶν (Eremiti pellegrini), ἐν ᾧ καὶ μικρὸν νεκροταφεῖον. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ περιβόλῳ ὠκοδομήθη καὶ ναῦσκος, δευτεῖς, παρακείμενος εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Πίου ἀνεγερθὲν ἐκεῖνο εὐκτήριον καὶ πολλαχῶς ἔκτοτε μετασκευασθεῖς, σώζεται μέχρι τῆς

¹ *Vasari Vite dei pittori* ἐκδ. *Milanesi*. Ἐν Φλωρεντίᾳ. 1878 Τόμ. Β' σ. 461.

² *E. Münte* Les arts à la cour des papes. Ἐν Παρισίῳ. 1878 σ. 248.—
V. Leonardi Paolo di Mariano marmorario ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Arte* Τόμ. I' σ. 86.—
A. Venturi Storia della scultura nel quattrocento. Ἐν Μεδιολάνῳ. 1908 σ. 1116.

³ *Venturi* ἰνδ' ἄν.

⁴ *Milanesi* ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *Vasari* ἰνδ' ἄν. σ. 461.

σήμερον, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Παρεδόθη δὲ τὸ ἐκκλησιδριον ἀπὸ τοῦ 1566 εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐν Ῥώμῃ συναδελφότητος (archiconfraternità) τῆς Ἁγίας Τριάδος¹.

Περὶ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον, καθ' ὃν ἀνετίθη εἰς τὸν γλύπτην Παῦλον τὸν τοῦ Μαρριανού ἢ κατασκευὴ τοῦ παρὰ τὴν Μουλδὶαν γέφυραν ἀγάλματος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, διετάχθη καὶ ἡ ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ἔδρυσις ἰδίου εὐκτηρίου (cappella), μέλλοντος νὰ περιλάβῃ κιθώριον ἐγκλείον τὴν κάρραν τοῦ ἀποστόλου καὶ τὸν τάφον τοῦ πάπα Πίου, ἔτι ζῶντος αὐτοῦ κατασκευαζόμενον. Ἀνετίθη δ' ἡ κατασκευὴ τοῦ κιθωρίου εἰς τὸν αὐτὸν Παῦλον καὶ Ἡσαίαν τὸν Πισαῖον (Isaia di Pisa)². Καὶ ἤρχισαν μὲν τὰ ἔργα τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1463, ἐπερατώθησαν δὲ ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου 1464³. Κατεσκευάσθη δὲ κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα χάριν τῆς κάρρας καὶ ἰδία ἀργυρᾶ λειψανοθήκη, ἔργον τοῦ Φλωρεντίνου χρυσοχόου Σίμωνος Ghini⁴.

Περατωθέντων δὲ τῶν ἔργων⁵, τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1464, ἤτοι τῇ 17 τοῦ μηνὸς¹, ἐτελέσθη ἐπισήμως ἡ

¹ Ἴδε τὰς διαφόρους περιπετείας καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναύτου ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰρημένην συναδελφότητα διὰ μακρῶν παρὰ τῷ Fortini ἐνθ' ἀν. σ. 14-21.

² Ἴδε τὴν σημείωσιν τοῦ *Milanesi* ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Vasari Vite dei pittori ἐνθ' ἀν. σ. 461. Σημειωτέον, ὅτι καὶ τοῦτο τὸ καλλιτέχνημα ὁ Vasari ἰσαλαμένως ἀποδίδει εἰς Οὐάερωνα καὶ Νικόλαον τοὺς Φλωρεντίνους.

³ Ἀπὸ Φεβρουαρίου τοῦ 1463 μέχρι τοῦ Αὐγούστου 1464 ἐξικονοῦνται αἱ ὑπὸ τοῦ παπικοῦ ταμείου χάριν τοῦ εὐκτηρίου τούτου πληρωμαί, ὡς εὐρίσκομεν ἀναγραφόμενας παρὰ τῷ Müntz ἐνθ' ἀν. σ. 266-8. Ἀλλ' ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς εἰδήσεως ἣν παρέχει τὸ χειρόγραφον Censuale τοῦ Ἁγίου Πέτρου, οὗ τὸ οἰκτεῖον χωρίον ἴδε κατωτέρω ἐν σημ. 5, ἡ κάρρα κατετίθη ἐπισήμως τῇ 3 Ἰουνίου 1464. Ὅθεν εἰκάζομεν, ὅτι τὰ μὲν ἔργα ἐπερατώθησαν ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου, αἱ δὲ πληρωμαὶ ἐξηκολούθησαν μέχρι τοῦ Αὐγούστου. — Ὁ Müntz ἐνθ' ἀν. σ. 248 ἐπανερθώνει καὶ τὸ σφάλμα τοῦ Vasari, μνημονεύων ὡς καλλιτεχνῶν Παῦλον τοῦ τοῦ Μαρριανού καὶ Ἡσαίου τοῦ Πισαίου. Ὁ Βαρθερινός κώδιξ XXXIV n. 50 περιέχει χειρόγραφον σχεδιογράφημα τοῦ Grimaldi, παριστάνον τὸ εὐκτηριον τοῦ πάπα ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ καὶ τὸ κιθώριον τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τὸ κατασκευασθὲν ὑπὸ τῶν δύο εἰρημένων καλλιτεχνῶν. Τὴν εἰκόνα ταύτην ἐδημοσίωσεν ὁ Ciampini (De sacris aedificiis Constantino Magno constructis. Ἐν Ῥώμῃ. 1693 σ. 64 Πιν. XX).

⁴ *Milanesi* ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Vasari ἐνθ' ἀν. σ. 461.

⁵ Ὡς εἴηρ συναφίζονται τὰ ἔργα σύμπαντα μετὰ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Πίου Β' ἐν τῇ περὶ τὸ 1580 γραφίσῃ πραγματείῃ τοῦ Τιβερίου Ἀλφαρανῶ (Alpharanus) τῆς αὐ-

ἐν τῷ κισωρίῳ τοῦ εὐκτηρίου ἐκείνου κατάθεσις τῆς τέως ἐν τῷ Φρουρίῳ τοῦ Ἀρχαγγέλου κατατεθειμένης κάρας, δαπανηθέντων χάριν τῆς τελεσθείσης ἐορτῆς φλωρινίων ἑκατόν. Ἐκτοτε δ' ἡ κατάθεσις τῆς κάρας ἐπανηγυρίζετο ἐπισήμως ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ἐκάστην τρίτην Κυριακὴν τοῦ Ἰουνίου².

Οὐχ ἤττον μετὰ τὴν κατάθεσιν τῆς κάρας ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ πάπα Πίου φαίνεται ὅτι αὕτη ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις μετεκινήθη εἰς ἄλλας θέσεις ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ³. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῇ 27 Φεβρουαρίου / 10 Μαρτίου 1848 ἐγνωσθη, ὅτι ἡ ἱερὰ κάρα δὲν εὕρισκετο ἐν τῇ θέσει αὐτῆς, κλαπέισα ὑπὸ ἱε-

ρομένη χειρογράφῳ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἀρχεῖῳ (Archivio Capitolare) τοῦ Βατικανού. In mezzo la Cappella alla parete de la Chiesa, verso il levante, vi è il sepolcro eccellentissimo de Pio II de marmo inorato, con sepoltura del Capo de S. Andrea apostolo, quando fu transferito in Roma nel tempo del suo pontificato, et ornata tutta questa Cappella del detto Pontefice con volta, et fatto sopra l'altare de San Gregorio un tabernacolo per servare detta venerabile testa del glorioso apostolo Andrea, fatto de marmo eccellentissimo, dentro al quale sino adesso se ne conserva il ven. Capo coperto d' argento. Sotto quest'altare reposa il capo del B. Gregorio Magno PP. in conca de marmore, et circondata da cancelli de ferro, posto da Gregorio PP. IV et restaurato dal prefato Pontefice Pio II.

¹ Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Censuale Basilicae Vaticanae τῷ ἐκδιδομένῳ ἐν τῇ ἐπομένῃ σημείωσις ἡ τρίτη Κυριακὴ τοῦ Ἰουνίου 1464 λέγεται οὕσα ἡ 15 τοῦ μηνός, ἀλλ' οὐκ ἔρθως, διότι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἡ τρίτη Κυριακὴ τοῦ Ἰουνίου συνέπιπτε τῇ 17 τοῦ μηνός.

² Ἴδε τὰ ἱζῆς περὶ τοῦ χειρογράφου Censuale Basilicae Vaticanae τοῦ ἐν τῷ Archivio Capitolare τοῦ Βατικανού ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἔτους 1464. Τὸ χωρίον ἔχει ὧδε: «Ex Censuale anni 1464 Basilicae Vaticanae in dicto Archivio apparet quod extracto jam Ciborio Pius II P. M. dominica tertia junii ejusdem anni, qui fuit dies XV, in eo solemuiter reposuit S. Apostoli Caput. Atque in altari cui Ciborium imminebat, corpus eximii doctoris Gregorio I recondit. Hanc sacri verticis repositionem dominica III junii cuuslibet anni Vaticana Basilica celebrat sub ritu duplici. Verba dicti Censualis haec sunt fol. 63: Expensae pro festa Capitis S. Andreae junii die XV solvi de mandato D. Vicari et Camerodiorum pro festo fiendo pro capiti S. Andreae et S. Gregorii quando fuerant positi in Capella. flor. C.

³ Ἴδε *Nebby* Roma nell'anno 1838 παρὰ *Σταφ. Θωμοπούλου* Ὁ ἐπίστολος Ἀνδρίας σ. 58 κ. ἰ.—Ὁ *Ciacconius Vitae Pontificum* Τόμ. Β' σ. 1004 ποιῶμενος λόγον περὶ τῆς εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἀνακομιδῆς τῆς κάρας, λέγει, ὅτι κατέβη, in sacello, ὃ δὲ *Victorelli* σκολιάζων αὐτόθι τὴν λέξιν ταύτην, ἐποσημαίνει τάδε: Id dirutum fuit, cum, Pauli V praecepto, prisca Vaticana Basilica defecta.

Ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι
(S. Andrea della Valle).

Ε.Υ.Δ. τῆς Κ.τ.π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ροσύλων μετὰ τῆς ἐν ἣ ἐφυλάσσετο ἱερᾶς θήκης. Ἐπὶ δὲ τῷ θλιβερωῦ τούτῳ γεγονότι ἐτελέσθη τὴν 29 Φεβρουαρίου, τὴν 1 καὶ τὴν 2 Μαρτίου τριήμερος λειτουργία πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποστόλου ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ μετὰ δεήσεως πρὸς τὸν Ὑψιστον, ὅπως εὐδοκῆσῃ νὰ ἐπιδαψιλεύσῃ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἐξαφανισθέντος κειμηλίου. Πράγματι δὲ τὴν πρωίαν τῆς 20 Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ κἀρα εὐρέθη μυστηριωδῶς ἀποδοδομένη ἐντὸς τῆς ἀργυρᾶς λειψανοθήκης ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῆς θέσει, καὶ ἤχθη ἀμέσως πρὸς τὸν πάπαν Πίον Θ', ἐκθίσαντ' αὐτὴν ἐν τῷ μυστικῷ κατὰ τὸ Κυρινάλιον παπικῷ εὐκτηρίῳ. Τὴν δ' ἀμέσως ἐπομένην τετάρτην Κυριακὴν τῆς Τεσσαρακοστῆς κατὰ τὸ καθολικὸν δόγμα, ἤτοι τὴν 24 Μαρτίου / 4 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ ἐκείνῳ λειτουργίαν, παρόντος τοῦ ἱεροῦ κολλεγίου, προέβησαν εἰς τὴν κατὰ τοὺς νενομισμένους τύπους ἀναγνώρισιν τῆς γνησιότητος τῆς κἀρας, ἐφ' ᾧ σύμπαντες οἱ παρόντες καρδινάλιοι καὶ δύο τῶν ἀποστολικῶν πρωτονοταρίων συνέταξαν καὶ ὑπέγραψαν τὸ οἰκεῖον πρακτικόν. Τὴν δὲ ὕστεραιάν, 25 Μαρτίου, ἡ ἁγία κἀρα ἀνεκομίσθη ἐκ τοῦ παπικοῦ εὐκτηρίου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι (S. Andrea della Valle), καὶ τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας, περὶ τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, μετηνέχθη ἐπιστήμως εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἐν πομπῇ. Καὶ προηγείτο μὲν ὁ κληρὸς τῆς Ῥώμης, κρατῶν λαμπάδας ἀνημμένας, εἶπετο δὲ τὸ πλουσίως διακεκοσμημένον φέρετρον, ἐν ᾧ ἦτο τεθειμένον τὸ ἅγιον λείψανον, κρατούμενον ὑπὸ ἀνεχόμενον οὐρανὸν ὑπὸ τεσσάρων ἐφημερίων τοῦ Ἁγίου Πέτρου, περιβεβλημένων ἐρυθροῦς σάκκους. Κατὰ δὲ τὰ τέσσαρα ἄκρα τοῦ φερέτρου συνεπορεύοντο τέσσαρες ἐπίσκοποι, ἐρυθρὰ ἐνδεδυμένοι ἄμφια καὶ φέροντες μίτραν, ὑπερείδοντες δὲ καὶ αὐτοὶ τὸ φέρετρον. Παρὰ δὲ τὸ πλευρὸν τοῦ φερέτρου ἔβαινον οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες τῆς Ῥώμης καὶ πλὴν ἄλλων οἱ Ἑλβετοὶ σωματοφύλακες τοῦ πάπα. Μετ' αὐτοῦς δ' εἶπετο ὁ πάπας Πίος Θ', κρατῶν λαμπάδα

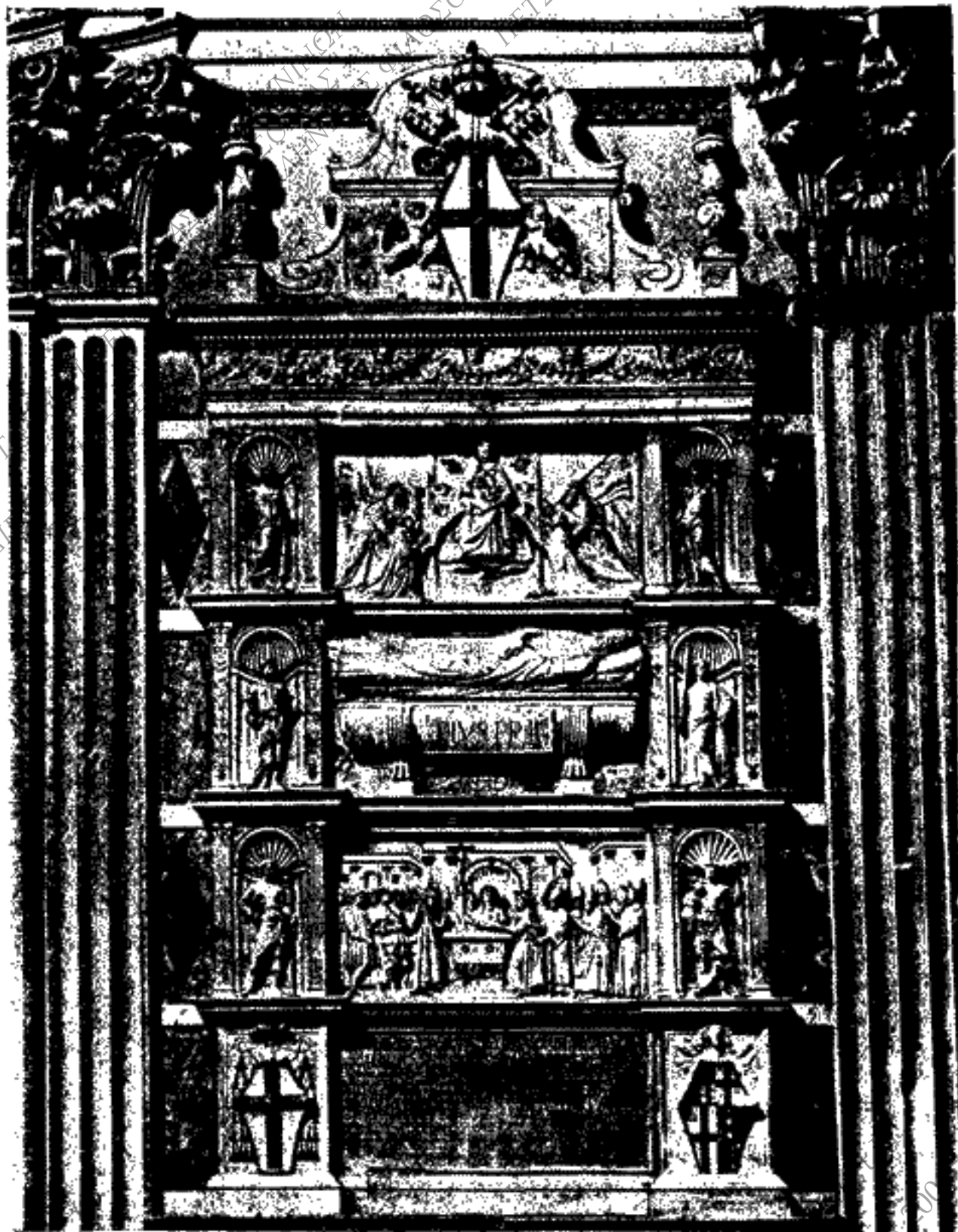
ἀνημμένην καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ἐκλείον δὲ τὴν πομπὴν οἱ καρδινάλιοι, ἡμφιεσμένοι ἐρυθρὰ, καὶ οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι. Ἐν τοιαύτῃ δὲ τάξει προεχώρησαν μέχρι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπου κατετέθη καὶ πάλιν ἡ κάρα, εὐλογηθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα¹.

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Πίος Β' ἠθέλησεν, ὅπως τὸ αὐτὸ ἐκεῖνο ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ εὐκτήριον τὸ ἐγκλείον τὸ κιβώριον τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου περιλάβῃ καὶ τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ τάφον ἐκ παρίου μαρμάρου. Τούτου τὴν κατασκευὴν δαπάναις τοῦ ἀνεψιοῦ καρδινάλιου Φραγκίσκου Βανδίνου Πικκολόμινη ἀνέθηκεν εἰς Παῦλον τὸν τοῦ Μαρριανοῦ². Ἄλλ' οὗτος δὲν φαίνεται ἐργασθεὶς τὸ ὅλον μνημεῖον. Κατὰ τὸν κ. Venturi μέρη τινὰ αὐτοῦ ὑπομιμνήσκουσι τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Ἀνδρέου Βρογγο, τοῦ δ' ἐν τῷ μνημείῳ ἀγάλματος τοῦ Πίου Β' μόνον κατήρξατο Παῦλος ὁ τοῦ Μαρριανοῦ, ἐπεράτωσε δ' αὐτὸ ὁ Τούκκιος Τακκόνας (Tuccio Taccona)³. Ἄξιον δὲ προσοχῆς εἶνε τὸ μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κ. Venturi, ὅτι, ὅτε ὁ Παῦλος συνέταξε τὴν διαθήκην αὐτοῦ τῷ 1470, ὥρισεν, ὅπως ἐπι-

¹ Fortini ἐνθ' ἀν. σ. 22 κ. ἰ.

² Δὲν εἶνε πάντες οἱ ἱστορικοὶ τῆς νεωτέρας τέχνης σύμφωνα περὶ τῶν καλλιτεχνησάντων τὸν τάφον τοῦ πάπα Πίου Β'. Ὁ Vasari ἐνθ' ἀν. σ. 461 λέγει τοῦτον ποιηθέντα ὑπὸ Πασκουίνου τοῦ Πολιτιανῶ (Pasquino da Montepulciano) καὶ Βερνάρδου Οὐιτταγνι, πρὸς ἑαυτὸν δὲ διαφωνῶν ἐν τῷ βίῳ Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανοῦ ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τοὺς χρυσοχόους Νικόλαον della Guardia καὶ Πέτρον Παῦλον τὸν Τουδερτίνον (da Todi), καθ' ἃ ὑποσημειώνει ἐνθ' ἀν. ὁ Milanesi, ὅστις προσθέτει, ὅτι καὶ τὰς δύο φορές πλανᾶται ὁ Vasari. Ὁ αὐτὸς δὲ Vasari ἐν Τόμ. Β' σ. 648 τῆς ἐκδόσεως Milanesi λέγει, ὅτι τὸν τάφον τοῦ Πίου Β' ἐποίησε Παῦλος ὁ Ῥωμαῖος (ὁ τοῦ Μαρριανοῦ) ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν δύο προμνημονευθέντων καλλιτεχνῶν, οἵτινες ὑπῆρξαν μαθηταὶ αὐτοῦ. Τὸν δὲ Πασκουίνον Πολιτιανόν λέγει καλλιτεχνήσαντα τὸ μνημεῖον καὶ ὁ Ciaccioni (Vita Pontificum Τόμ. Β' σ. 1027), ἐπόμενος εἰς τοὺς ἀρχαιότερους συγγραφεῖς Στέλλαν καὶ Ὀλδοβινον.

³ Venturi Storia della scultura nel quattrocento. Ἐν Μεδιολένῳ. 1908 κ. 459, ὅπου καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πίου καὶ δύο τῶν ἀναγλύφων τοῦ μνημείου. Τοῦ μνημείου τούτου εἰκὼν εὑρηται καὶ παρὰ τῷ Ciaccioni (Vita Pontificum Τόμ. Β' σ. 1027.) Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ P. Piccolomini Il ritratto di Pio II ἐν τῷ περιοδικῷ L'Arte Τόμ. 7' σ. 192 κ. ἰ. καὶ παρὰ τῷ Ροβέρτῳ Παρίσι (Un disegno del sepolcro di Pio II in Roma ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ Τόμ. 17' τευχ. 2).

Τὸ μνημεῖον τοῦ πάπαβίου Β΄
 ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου
 (S. Andrea della Valle).

στραφῆ εἰς τὸν καρδινάλιον Πικκολόμινην ὄγκος μαρμάρου, ὅστις εἶχε παραδοθῆ εἰς αὐτὸν, ὅπως ποιήσῃ τὸ ἄγαλμα τοῦ Πίου Β', ὅπερ μόλις που προπλασθὲν ἠδυνάτει πλέον νὰ ἐπεξεργασθῆ περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου¹.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο τοῦ Πίου Β' ἔμην Venturi εὑρίσκει ἄξιον λόγου ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν². Ὅλως δ' ἀντιθέτως ὁ ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς Ῥώμης καὶ τῶν μνημείων τῶν παπῶν Φερδινάνδος Γρηγορόβιος ἀποκαλεῖ αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸν τέρας³.

Τοῦ μνημείου τούτου, ὅπερ τῷ 1623 μετηνέχθη φροντίδι τοῦ καρδινάλιου Ἀλεξάνδρου Περέττου μετὰ καὶ τοῦ μνημείου τοῦ Πίου Γ' ἐκ τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὴν ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι (S. Andrea della Valle)⁴, ὅπου κεῖται καὶ τὴν σήμερον, περιττὴν θεωροῦμεν ἐνταῦθα τὴν κατὰ μέρος περιγραφὴν. Ἀρχοῦμεθα δ' εἰς τὴν παράθεσιν τῆς εἰκόνας αὐτοῦ (Ἴδε ἀνωτέρω σ. 76) πρὸς τῇ εἰκόνι τῆς ἐκκλησίας ἣν κοσμεῖ (Ἴδε ἀνωτέρω σ. 73). Ἐπ' ἴσης δὲ παραθέτομεν ἐν σ. 78 τὴν εἰκόνα τοῦ τρίτου ἀναγλύφου τοῦ μνημείου, τοῦ παριστάοντος τὸν Πίον Β' δεξιούμενον τὴν κάρταν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Βησσαρίωνος. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνεῖχε τοιαύτην θέσιν ἐν τῷ βίῳ τοῦ πάπα, ὥστε βεβχίως αὐτὸς ἐκεῖνος ζῶν παρήγγειλε μεταξὺ τῶν ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ παραστάσεων νὰ μὴ παραλειφθῆ ὑπὸ τῶν καλλιτεχνησάντων τὸ μνημεῖον. Ὅποιαν δὲ σημασίαν ἀπέδιδον καθ' ὅλου οἱ σύγχρονοι εἰς τὸ συμβᾶν ἐκεῖνο

ὅστις παρέχει καὶ τὴν εἰκόνα ἀρχαίου σχεδίου τοῦ μνημείου, ἀποδομένου εἰς Ῥωμαίων γλύπτην, ἀποκειμένου δ' ἐν τῷ κατὰ τὴν Δρέσδην Μουσεῖῳ τῶν χαλκογραφικῶν (Kupferstichkabinet) καὶ προσκευμένου ἐν ταῖς Handzeichnungen aller Meister im Königlichen Kupferstichkabinet zu Dresden. Ἐν Μονάχῳ. Παρὰ Franz Hanfstängel. Πίν. XIII.

¹ Venturi ἰθ' ἀν. σ. 1118.

² Venturi ἰθ' ἀν. σ. 959.

³ Gregorovius Die Grabdenkmäler der Päpste. Ἐκδ. 6'. Ἐν Λειψία. 1881 σ. 96.

⁴ Βαβαλμίνως ὁ Milanesi ἐν σημειώσει εἰς τὸν Vasari ἰθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 648 ἀναγράφει ὡς ἔτος τῆς μεταθέσεως τοῦ τάφου τὸ 1614, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς ἐν ἐν τῷ Ἁγίῳ Ἀνδρέῳ ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς φέρεται τὸ 1623.

Ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρότσι.
 Ἀνάγνωσον τὴν ἀγγελίαν τοῦ πάπα Πίου Β' ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκκλήσει τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου (S. Andrea della Valle).

ΕΡΤΑ
 ΔΙΕΥ

ns K 7 H
 ANNINA 2006

ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ πάπα ἐπιγραφῆς, ἐν ἧ. ἀναγραφομένων τῶν κυριωτάτων ἔργων τοῦ Πίου, μνημονεύεται καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου διὰ τῶν λέξεων *hic conditus ubi caput Andreae Apostoli ad se ex Peloponneso advectum collocari jusserat*¹.

Ἀλλὰ τὰ καλλιτεχνήματα τὰ προελθόντα ἐκ τῆς εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ὄν περιορίζονται εἰς τὰ ἤδη καταλεχθέντα. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ παρατεθῆ καὶ τὸ ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἱεροφυλακίου (Sacristia) τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου. Τοῦτο μέχρι τινὸς ἐθεωρεῖτο ἔργον αὐτοῦ ἐκείνου Παύλου τοῦ τοῦ Μαριανοῦ, περὶ οὗ πάλυς ἐγεινεν ἀνωτέρω λόγος². Ἀλλὰ πρό τινων ἐτῶν ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶνε νεώτερον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ὑπερμεσοῦντος, καθότι ὁ πρῶτος ποιούμενος μνείαν αὐτοῦ εἶνε ὁ Πέτρος Ἀλφρανὸς ἐν τῇ περὶ τὸ 1580 γραφείσῃ πραγματείᾳ περὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἧς ἐν σ. 35 εὐρίσκονται γεγραμμένα τάδε· «ἐν τῷ αὐτῷ τούτῳ βωμῷ (τῷ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου) ἐτέθη ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου Ἁγίου Ἀνδρέου ἐξαιρετότατον, οὗ τὴν κατασκευὴν ἐνετείλατο ὁ Φραγκίσκος Βανδίνος Πικκολόμινης, ἀρχιεπίσκοπος Σιένης, ἀνεψιὸς τῶν ποντιφικῶν Πίου Β' καὶ Πίου Γ'»³.

Ὡς συμπλήρωμα τῆς πραγματείας ταύτης ἐκδίδομεν κατωτέρω τὴν πρὸς τὰ πομπημονεύματα τοῦ Πίου συμπίπτουσαν Ἀνδρείδα Ἀλεξίου τοῦ Κλουσίου (Ἴδε ἀν. σ. 44 κ. ἐ.).

¹ Οὕτως ἔχουσιν αἱ λέξεις αὗται τῆς ἐπιγραφῆς κατὰ τὸν *Vitae pontificis* π. Τόμ. Β' σ. 1056). Ἀλλὰ κατὰ τὴν μετὰ τὴν μεταθίσειν τοῦ τάφου ἐκ τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν φροντίδι τοῦ καρδινάλιου Ἀλεξάνδρου Πιρέττου ἐν ἔτει 1623 ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιγραφὴ ἀντικατεστάθη ὑπὸ νίας, ἰχούσης μὲν καὶ ἄλλα τινὰ ἐπιγραφὰ τῆς προτέρας, μεταθεβλημένης δὲ καὶ ἐν τοῖς περὶ τῆς κάρας ὡδε· *hic conditus ubi caput Andreae apostoli ad se ex Peloponneso advectum collocavit*.

² *V. Leonardī* ἐνθ' ἀν. ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Arte* Τόμ. Γ' σ. 86 κ. ἐ. 259 κ. ἐ. ὅπου καὶ εἰκὼν τοῦ ἀγάλματος.

³ *C. de Fabriczy* *La statua di S. Andrea all' ingresso della Sacristia Vaticana* ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Arte* Τόμ. Δ' σ. 67 κ. ἐ.